

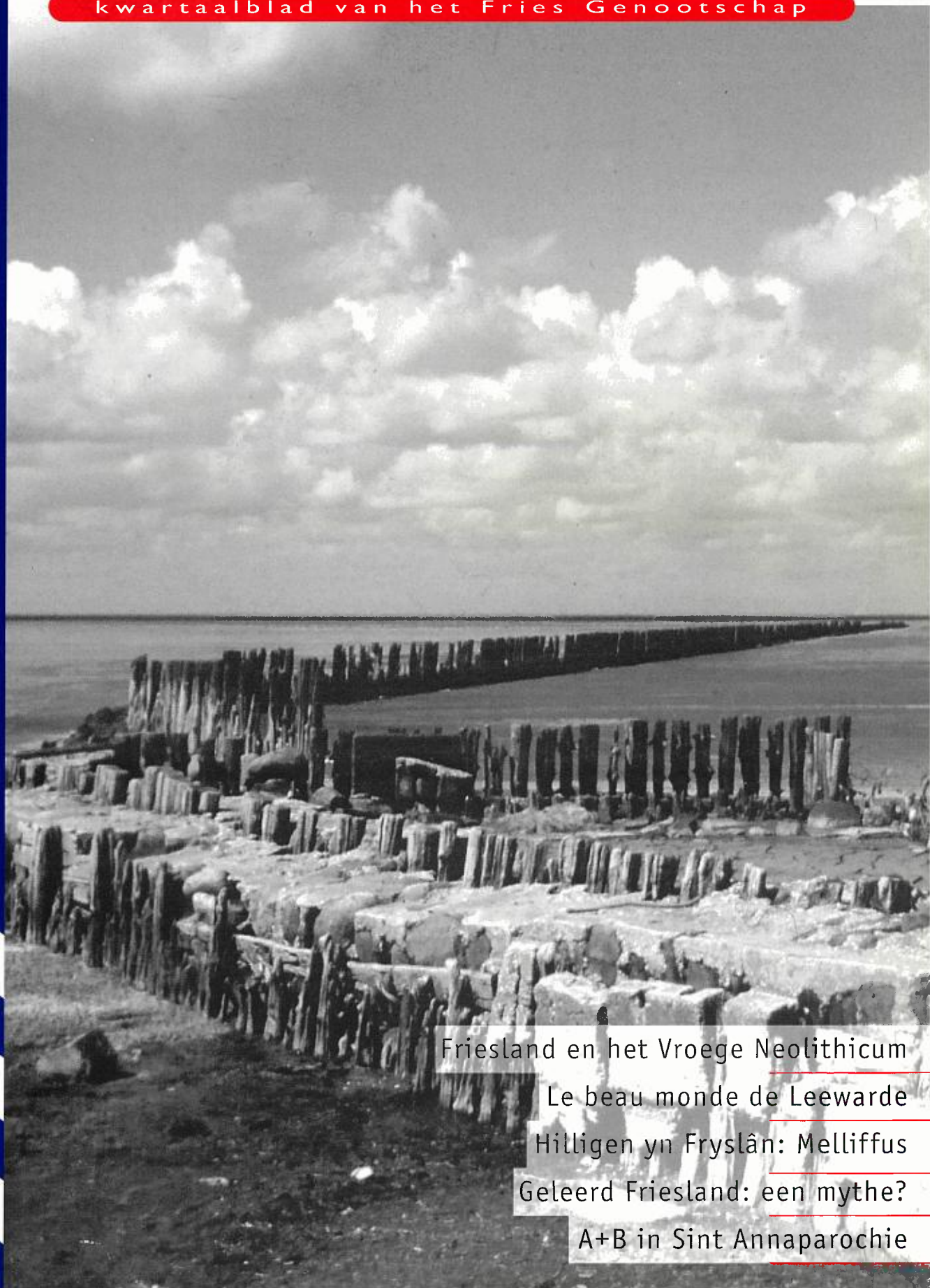
2^e jaargang, juni 1996

Nº2

F RYSLÂN

kwartaalblad van het Fries Genootschap

NIEUWSBLAD VOOR GESCHIEDENIS EN CULTUUR

Friesland en het Vroege Neolithicum

Le beau monde de Leewarde

Hilligen yn Fryslân: Melliffus

Geleerd Friesland: een mythe?

A+B in Sint Annaparochie

FRYSLAN

Nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur

2e jaargang nr. 2, juni 1996

Fryslân is een uitgave van het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde. Het verschijnt vier keer per jaar en wordt toegezonden aan de leden van het Fries Genootschap

Redactie:

drs Hotso Spanninga,
drs Joop Woudstra
Eindredactie: drs Meindert Schroor

Vaste medewerkers:

dr Wiebe Bergsma, dr Johan Frieswijk,
Hans de Haan, drs Goffe Jensma,
drs Evert Kramer, drs Johanneke Krolis,
dr Yme Kuiper, drs René Kunst, dr Gilles
de Langen, dr Hans Mol, drs Rita
Mulder-Radetzky, Lourens Oldersma,
dr Jacob van Sluis, drs Tineke
Steenmeijer-Wielenga, dr Oebele Vries

Redactiesecretariaat:

Kopij, recensie-exemplaren enz. zen-
den aan: *Fryslân*, Postbus 6091,
8902 HB Leeuwarden/Ljouwert.
telefoon/fax: 058-2665309

Ledenadministratie:

Fries Genootschap
Turfmarkt 11
8911 KS Leeuwarden
058-2123001
(Alleen telefonisch bereikbaar op dins-
dagmorgen tussen 10.00 en 12.00,
mevr. H.B. Dekkinga)

Ontwerp omslag:

Mlinar Design BNO, Leeuwarden

Lay-out en druk:

Grafisch Bedrijf Hellinga, Leeuwarden

Het Fries Genootschap van Geschied-,

Oudheid- en Taalkunde, opgericht
26 september 1827, met als
Beschermervrouw H.M. de Koningin,
heeft als doel het onderzoek naar en het
vergroten van de kennis omtrent al het-
geen de geschiedenis, oudheid- en taal-
kunde van Friesland betreft.
U kunt zich verzekeren van regelmatige
toezending van *Fryslân* door lid te wor-
den van het Fries Genootschap. Gebruik
daartoe de bijgevoegde antwoordkaart.

Losse nummers: f 5,-

ISSN: 1383-6560

Van de redactie

Het tweede nummer van *Fryslân* in 1996 brengt u op de drempel van de zomer weer een grote verscheidenheid aan artikelen. Zo zijn er bijdragen over de archeologie van zowel de prehistorie als de middeleeuwen. Daarnaast schenken we aandacht aan kerkelijke perikelen, naast de vaste rubrieken over Hilligen yn Fryslân, Fergriemd Fryslân, Historische Verenigingen in Friesland en natuurlijk de agenda. De rubriek Archeologische Monumentenzorg slaat in verband met het grote aantal archeologi- sche bijdragen een keer over. Deze aflevering bevat voorts een bijdrage over een bij- zonder ego-document uit de tijd rond 1800, de restauratie van een verrassend por- tret van de hand van Adriaen van Cronenburg en een tweetal bijdragen over de (Friese) Nassau's. Deze laatste artikelen staan uiteraard in verband met de vele activi- teiten die momenteel in onze provincie rond Neerlands invloedrijkste familie plaats- hebben. Van een vijftal, meer of minder belangrijke, recente publicaties is een recen- sie opgenomen. Nieuw tenslotte is de boekenrubriek. Zij geeft een vrijwel compleet overzicht van alle uitgaven die in het eerste kwartaal van 1996 zijn verschenen op het gebied van geschiedenis, archeologie en cultuur in en van Friesland. De rubriek zal worden verzorgd door Johanneke Krolis van de Provinsjale Biblioteek. Wij stellen ons ten doel voortaan per kwartaal, als service aan de lezers, een zo compleet moge- lijke opsomming van nieuwe uitgaven op deze terreinen te bieden.

Bij de voorplaat: Waterstaatkundig weerwerk

Het Statenhoofd lag vanouds op de grens van de zeeuerende waterschappen (Contributiën), het Oud-Bildt en Der Vijfdeelen Zeedijken Binnendijks. De stenen dam met paal- en kistwerk kent een lange historie, die teruggaat tot de zestiende eeuw. Als duikelhoofd of houten kistdam werd hij omstreeks 1540 aangelegd op last van Gerrit van Loo, rentmeester-generaal van Friesland en rentmeester-grietman van het (Oud-)Bildt op de grens met het oude land (Vijfdeelen Zeedijken). De dam prijkt reeds op een in 1545 vervaardigde kaart. Het Statenhoofd werd, zoals de naam aangeeft, vanouds door de Staten onderhouden. Hij stak vanaf de rand van de kwelder, gelegen voor de Arm- of Statendijk, enkele honderden meters in zee. Deze Armdijk was het enige deel van de in 1505-1508 aangelegde Oude Bildtdijk, dat na de bedijking van het Nieuwe Bildt in 1600 hoofdwaterkering bleef. Bij de dijkverzuuring, welke hier omstreeks 1970 in het kader van de Deltawet plaatsvond, verdwenen Armdijk en het gedeelte Vijfdeeldijk tus- sen Koehool en Dijkshoek achter een nieuwe zeeuwing. De nieuwe dijk, van waaraf de foto werd genomen, kwam overigens ten westen van het Statenhoofd op de plaats van een in 1921 vóór de zeedijk aangelegde stenen dam of golfbreker.

Het Statenhoofd zelf was bedoeld om de zeestromen met hun schurende werking zo ver als moge- lijk uit de dijk te houden en tevens de aanslibbing van kweldervoorland te bevorderen. Het uit een dubbele rij palen - verbonden door eiken gordingen en gevuld met stenen - bestaande kunst- werk werd na de januariuloed van 1877 vernieuwd. In 1880 kwam de huidige stenen dam tot stand, ter lengte van 450 meter en met een hoogte van 50 cm. boven volzee. In de kruin van het vernieuwde Statenhoofd werd kort vóór de Eerste Wereldoorlog een regel palen met achterkist geslagen. Het is deze markante paalregel die het Statenhoofd zijn 'ouderwetse' aanblik geeft en zo onbedoeld de lange historie van dit kunstwerk visualiseert. (foto: Klazien Schroor)

In dit nummer:

Van de redactie	2
Friesland en het Vroege Neolithicum	3
Le beau monde de Leewarde	5
Hilligen yn Fryslân: Melliffus	7
Restauratie van een portret van Adriaan van Cronenburg	10
Een 'prijwke' uit de schatkamers van de Oranjes	13
Het geleerde Friesland: een mythe ontzenuwd?	14
Zorgen voor zekerheid	17
Terpzolen in Friesland	19
Verborgten verleden belicht	21
A plus B in Sint Annaparochie	24
Nassause bezittingen in handen van het nieuwe patriciaat in Friesland	26
750 jaar Predikheren in Leeuwarden	27
Vervelend	28
Tuorkefretters en Terpgravers	29
Fergriemd Fryslân: Ferdwinende houtsingels	30
Historische Verenigingen in Friesland Freonen fan de Argiven	31
Ynboekt	32
Gemeentekaartjes fan Jacob Kuypers	34
Agenda	36

Friesland en het Vroege Neolithicum

Vondsten uit het begin en het midden van de Nieuwe Steentijd of het Neolithicum zijn in Friesland zeer dun gezaaid. Slechts af en toe bereiken ons nieuwe aanwijzingen voor bewoning in deze perioden, die ruwweg tussen 5500 en 3400 v. Chr. zijn te dateren. In het Vroeg Neolithicum ligt de overgang tussen de culturen van jagers en verzamelaars naar de eerste landbouwers. Zo is Fokkens, in zijn in 1991 verschenen dissertatie *Verdrinkend landschap*, van mening dat de periode van het Vroeg Neolithicum nauwelijks met vondsten valt te onderbouwen. De vraag is of dit het gevolg is van een onderzoekshiaat dan wel van een zeer schaarse bewoning van het toenmalige Friesland. De recente vondst door Marten Postma van een disselbijl bij Opperkooten (Achtkarspelen) kan mogelijk een nieuw licht op dit probleem werpen.

Slechts zo nu en dan bereiken ons nieuwe aanwijzingen voor bewoning uit dit tijdvak, dat is gelegen tussen de periode van het voorkomen van de laatste echte jagers en verzamelaars (van het zogeheten Leijen-Wartena-complex) en die van de representanten van de Trechterbekercultuur, de hunebedbouwers. De laatsten werden tot voor kort als de eerste boeren in Friesland beschouwd. Vondsten uit die lange overgangperiode, die globaal zo'n zes à zeventuizend jaar achter ons ligt, bestaan doorgaans uit stenen werktuigen. Zo ook de disselbijl van Opperkooten. Dit gebruiksvoorwerp, dat naar zijn uiterlijke vorm ook wel 'schoenleestbijl' wordt genoemd, dateert uit de het tijdvak van de Bandkeramische of Rössencultuur. Disselbijlen worden doorgaans in verband gebracht met de uit Midden- en Zuid-Duitsland bekende Rössencultuur, die ook in Zuid-Limburg voorkomt.

Schoenleestwiggen

Deze boerengemeenschap van omstreeks 4900-4300 v. Chr. geldt als de directe afstammeling van de oudste boeren in Midden-Europa en behoort tot de cultuur met Lineair-Bandkeramiek, zoals die tussen 5400 en 5000 v. Chr. op de Zuidlimburgse löss wordt aangetroffen. In zijn dissertatie bespreekt Fokkens ondermeer een achttiental vroeg-neolitische vondsten van werktuigen uit zijn onderzoeksgebied, het westelijk Drents-Fries plateau. Inmiddels is dus de dissel bij Opperkooten opgedoken, afkomstig uit de Bandkeramische en Rössenculturen en in Friesland als zodanig een van de eerste in zijn soort. Met de fantasievolle benaming *Plattbölzen* (strijkijzers), *durchlochte Breitkeile* (doorboorde breedwiggen) en al of niet doorboorde

Schuhleistenkeile (schoenleestwiggen, waartoe we ook de Friese dissels mogen rekenen) wordt in de vakliteratuur over deze periode een drietal werktuigen beschreven, waarvan de functie waarschijnlijk in de houtbewerking lag. De doorboorde schoenleestwiggen ontstonden pas uit de ondoorboorde op de overgang van Bandkeramiek naar Rössen en waren als zodanig in Nederland nog onbekend. Net als de *Plattbölzen* en breedwiggen zijn ze jonger dan de eigenlijke Bandkeramiek. Een andere aanwijzing daarvoor kunnen zijn de *Geröllkeulen* (doorboorde knotskoppen), *Spitzhauen* (doorboorde hamerbijlachten met één toegespitst uiteinde) en *Walzenbeile/Fels-Rundbeile* (bijlen met ronde dwarsdoorsnede, alle van rolstenen gemaakt). We komen ze echter reeds in het Mesolithicum (Midden-

Steentijd, d.w.z. vóór 6400 v. Chr.) tegen en de Geröllkeulen lopen minstens tot 2500 v. Chr. door. Een samenhang tussen de Nederlandse bijlen van deze typen lijkt aannemelijk, gezien het materiaal waarvan ze bij voorkeur werden vervaardigd: zandsteen, kwartsiet of kwartsietische zandsteen. Ze wijken daarmee af van de gebruikelijke steensoorten voor de andere bijl- en hamerbijltypen. Ook de oppervlaktebewerking in zogeheten 'pecking' techniek en de dikwijls zandlopervormige doorboringen verbinden de uiteenlopende, bovengenoemde bijltypen.

Sporadisch contact

De dissel van Opperkooten lijkt geen bandkeramisch type te zijn, terwijl ook andere vondsten van typische ondoorboorde schoenleestwiggen uit de Bandkeramiek voorzover bekend in het noorden ontbreken. De periode van geregelde, directe en indirecte contacten met de neolithische boerculturen in het zuiden begint pas na de tijd van de Bandkeramiek, zoals blijkt uit de inmiddels bekende schoenleest- en breedwiggen. Maar sporadisch contact valt niet geheel en al uit te sluiten. Zo ontdekten turfgravers in 1889 in het Oostgroninger Vledderveen een pot met daarin een schoenleestwig, met op die wig een stuk vel van een mannelijk bovenbeen,

Van boven naar beneden: doorboorde wig uit Prikkedam (sterk verweerd en recent beschadigd), de hier beschreven dissel van Opperkooten en een rolsteenhamer uit de omgeving van Beetsterzwaag (ill. Fries Museum)

waarin een gezicht was ingeritst of althans door een leren veter, oog, neus en mond was aangeduid. De vondst werd door de Duitse hoogleraar K.M. Jacob-Friesen als 'typisch Bandkeramisch' gedetermineerd, doch is sedert 1925 zoek. De afstand tot de dichtstbijzijnde 'Bandkeramiek-nederzettingen' bij Bochum en Soest in Westfalen bedraagt ongeveer 180 kilometer. Een tweede laat-bandkeramische pot 'ver van huis' werd naar verluidt in 1795 bij Dannenberg onder Bremen aangetroffen. Een van de pot bewaard gebleven tekening bevestigt de datering van deze op een afstand van circa 135 kilometer van Vledderveen gedane vondst. Een bewijs voor de gelijktijdigheid van dissels en doorboorde breedwiggen wordt onder andere bewezen door een depot dat op 1,4 meter diepte in een duin bij Lutlum onder Verden werd aangetroffen. Deze vondst - op zijn beurt 35 kilometer ten zuidoosten van Dannenberg gedaan - bestond uit zo'n breedwig en drie dissels en was vermoedelijk uit Rössen-gebied geïmporteerd.

Rituele deponering

Fokkens neemt aan dat de schoenleestwigen, breedwiggen en Plattbölzen door vroeg-neolithische groepen zijn achtergelaten in gebieden die voor permanente bewoning ongeschikt waren. Een en ander zou tijdens incidentele expedities, bijvoorbeeld tijdens houtkap of jacht zijn geschied. Daartegen pleit echter dat het zeer waardevolle voorwerpen waren, gemaakt van gesteente (aktiloniet of Hornblendeschiefer), dat volgens recente inzichten uit Tsjechoslowakije of mogelijk zelfs uit Bulgarije afkomstig was. Ze waren bovendien voorzien van een steel, die soms werd teruggevonden, waardoor al met al toevallig verlies van dergelijke gebruiksvoorwerpen nogal onwaarschijnlijk lijkt. Veeleer lijken de vondstomstandigheden - doorgaans in of aan de randen van een vochtig milieu - op een opzettelijk achterlaten te wijzen, anders gezegd op een *rituele deponering*. Omdat het tot op heden steeds geringe en bovendien losse en geïsoleerde vondsten betreft, wordt voorlopig dus niet aan nederzettingsmateriaal gedacht.

Neolithische woonplaats

Intussen levert de vindplaats Opperkooten meerdere aanwijzingen voor daadwerkelijke bewoning in dit gebied tijdens het Vroege Neolithicum en later. Op de vermelde plek zijn tallo-

ze vuursteenartefacten aangetroffen, waaronder een voor de Rössencultuur karakteristieke spits en fragmenten van geslepen stenen bijlen. De laatstgenoemde objecten behoren waarschijnlijk tot de uit de periode van circa 2850-2450 v. Chr. te dateren Enkelgrafcultuur. Alle wijzen ze op bewoning ter plaatse, een bewoning die bovendien des te waarschijnlijker wordt als we naar de aard van de vindplaats kijken. Het gaat daarbij om een plateautje langs de rand van een pingo-ruïne (een doorgaans met water gevulde laagte, die het restant is van een koepelvormig heuveltje met een kern van ijs en bevroren bodemmateriaal uit de ijstijd) op vier meter boven NAP. Binnen een straal van een halve kilometer rond de vindplaats werd de laatste jaren reeds een vijftiental Neolithische en Vroege Bronstijd-nederzettingen aangetroffen. Dit alles wijst erop dat het gebied bij uitstek geschikt moet zijn geweest voor Neolithische bewoning. Een nader onderzoek van dit terrein kan wellicht uitsluitsel geven. De plek zelf werd voor het eerst door 'stientsjesikers' ontdekt toen het weiland in 1989 werd gescheurd ten behoeve van de verbouw van maïs. Het terrein is praktisch aan het oog van belangstellenden onttrokken door de dichte begroeiing in de vorm van houtwallen.

De disselbijl

De dwarsdoorsnede vertoont een bolle bovenzijde en een vlakke onderzijde. De bijlsnede is van bovenaf gezien half rond, terwijl op de bovenzijde een inclusie (fossiel?) zichtbaar is. Met een hoogte of dikte van 2,55 centimeter en een breedte van 4,7 centimeter behoort de dissel tot de zogeheten 'middelhoge schoenleestwigen'. Het vermoeden bestaat dat de dissel oorspronkelijk langer is geweest; de bewerkingssporen aan de top zijn in dat geval het gevolg van een poging het geslepen uiteinde bij te werken. De lengte van 7,5 centimeter past binnen de door Brandt gegeven variatie van 7 - 28 centimeter. De dissel is eertijds sterk beschadigd, mogelijk gebroken, maar een schuin over de bovenzijde lopende groef en enkele krassen bij de snede zijn evenwel van recente oorsprong. De steensoort werd in juni 1992 door Jaap Beuker van het Drents Museum te Assen gedetermineerd als kiezelgeode of septariëknol. Kiezelgeoden komen van nature voor in het Wiehen-gebergte, nabij het plaatsje Bramsche, ten noorden van Osnabrück, hemelsbreed zo'n 150 kilometer van Opperkooten gelegen. De natuurlijke kleur van deze geoden is zwart, maar

onze dissel is lichtbeige-bruin en zou derhalve een dik patina moeten dragen over de oude beschadigingen heen. Ter plekke van de recente groef is de kleur inderdaad grijsachtig, maar niet zwart. Volgens H. Huisman van het Natuurmuseum Groningen bestaat de dissel inderdaad uit verkiezelde ijzertzandsteen (kiezelgeode), maar hij stelt vraagtekens bij het vastleggen op Bramsche als vindplaats. Ook elders, zoals op Duits gebied even ten oosten van Enschede (Ochtrup), maar ook bij Oldenzaal komen vergelijkbare kiezelgeoden als zwerfsteen voor. Deze zijn grijs van kleur en secundair ook bruin gepatineerd. Zelfs een herkomst uit Gaasterland zou mogelijk zijn, maar is ons inziens gelet op het bijtype onwaarschijnlijk. Om een aantal redenen valt echter ook het Wiehengebergte (Bramsche e.o.) af. In het gebied zelf en zijn onmiddellijke omgeving zijn geen vergelijkbare dissels aangetroffen. Uit Drenthe zijn echter wel tientallen bijlen van kiezelgeode bekend, waaronder naast zogeheten vlakbijlen, dissels en ovaalbijlen. In de vernieuwde vaste expositieruimte van het Drents Museum in Assen wordt een goed met onze disselbijl vergelijkbaar exemplaar uit Midlaren getoond. Ook uit Overijssel zijn vergelijkbare dissels bekend, die volgens kenners afwijken van de in de Bandkeramiek gangbare typen. Een datering van de Opperkooten-dissel in de tijd van de Rössenkultuur lijkt daarom het meest aannemelijk.

Bewoningsgeschiedenis en bodemarchief

In het Vroege Neolithicum zijn mensen in Friesland aanwezig geweest. Dat valt althans af te leiden uit vondsten van dissels, breedwiggen en Plattbölzen. Het is nauwelijks voorstelbaar dat die aanwezigheid zich beperkte tot een kort bezoek met als enig doel het ritueel deponeren van genoemde voorwerpen. Een meer permanent oponthoud of wellicht bewoning lijken derhalve waarschijnlijk. Deze vroege - geografische - Friezen zullen tot de Swifterbantcultuur hebben behoord. Het kunnen akkerbouwers en veetelers zijn geweest, maar mogelijk hielden zij zich ook in leven met wat de natuur bood. Wat op de ene plek (IJsselmeerpolders) regel was, hoeft dat op een andere (Friesland) niet te zijn geweest. De economie was flexibel. Zolang de bevolking niet al te veel toenam, was een Mesolithische wijze van voedselwinning (jagen en verzamelen m.a.w.) voldoende. De Neolithische voedselproductie maakte bevolkings-

groei mogelijk, maar verhinderde op den duur een terugkeer naar de Mesolithische bestaanswijze. De natuurlijke voedselbronnen schoten daartoe voortaan tekort, maar de oorspronkelijke flexibiliteit van de mensen raakte bovendien verstand en gefixeerd op vee en veldvruchten. De afstand tussen Schokland en Friesland is slechts gering, waarmee gezegd wil zijn dat ook de wordingsfase van de Trechterbekercultuur in Friesland nog ontrafeld zou kunnen worden. Het in

maart 1849 bij Rijs (Gaasterland) gevonden en onmiddellijk vernielde steenkistgraf met zijn vroege keramiek vormt hier als het ware een bruggehoofd. Slechts onderzoek kan antwoorden opleveren, hetgeen betekent dat veelbelovende terreinen beschermd dienen te worden. Een dergelijke bescherming moeten we ruim opvatten. Zo is, om een voorbeeld te noemen, de sterke daling van de grondwaterspiegel een hoofdoorzaak van de achteruitgang van

onze bossen. Zij leidt bovendien tot het teloorgaan van de organische component, inclusief bijvoorbeeld het stuifmeelarchief in veentjes en van de archeologische bodemvondsten. Dergelijke vondsten behoren tot ons culturele erfgoed, waarvan moet worden voorkomen dat het door kortzichtig, slechts op sociaal-economische overwegingen gebaseerd, beleid wordt verkwaanseld!

Evert Kramer en Albert Lanting

Aristocratische levensvormen in Friesland en Overijssel rond 1800

Le beau monde de Leewarde

Eind vorig jaar verscheen een interessant ego-document van de hand van Margaretha Isabella van Ittersum, de kleindochter van Onno Zwier van Haren. De autobiografie van deze jong overleden edelvrouw geeft een mooi beeld van de leefwijze van de aristocratie in Friesland en Overijssel tijdens de nadagen van het Ancien Régime en in de Bataafse Tijd. We krijgen bovendien een inzicht in de wereld van adellijke vrouwen en meisjes.

“Ik maak me geen enkele illusie, dat mijn levensverhaal ooit de aandacht van iemand verdient. Ik schrijf het om mezelf te vermaken en omdat het me beter lijkt een ware geschiedenis te schrijven dan er zomaar één te bedenken. Tenminste alles wat ik schrijf is waar. Jasper Gerrit van Ittersum, mijn vader, leerde mijn moeder kennen in Leeuwarden waar hij in januari 1781 in garnizoen lag. Zij was een dochter van de uit een Friese adellijke familie afkomstige Baron Onno Zwier van Haren. Hij behoorde tot die edelen welke het meest bijdroegen aan het herstel van het stadhouderschap en aan de vrede van Aix la Chapelle (Aken) in 1748. Iedereen kent het fameuze proces dat hij tegen zijn kinderen voerde en hoe hij, na in ongenade te zijn gevallen, in Wolvega woonde, tot aan zijn dood in september 1779. Hier werd mijn moeder opgevoed tot het moment, in de herfst van 1780, dat de Van Harens zich in Leeuwarden gingen vestigen en daar het Burmaniahuis huurden”.

Onvertaald levensverhaal

Aldus begint de, in het Frans geschreven, autobiografie van Margaretha Isabella van Ittersum (1783-1808), waarmee zij in juni 1798, als vijftienjarig meisje aanving. Als jong kind hield Isabella, zoals zij werd genoemd, al

een dagboek bij. Kort voor haar overlijden, in januari 1808 te Kleef, stopte zij met haar levensverhaal, dat zij in tien dicht beschreven deeltjes had opgeschreven. Haar man, Gabriel Lambertus Vidal de Saint Germain (1764-1832), schreef daarna nog een soort uitleiding waarin hij een aangrijpende beschrijving gaf van Isabella's laatste levensdagen. Vorig jaar gaf de

Vidal de Saint Germain Stichting in eigen beheer de *Histoire de Marguerite Isabelle de Ittersum* uit. J.H. de Vey Mestdagh zorgde voor de transcriptie die bijna 300 pagina's omvat, G.H. van Voorst Vader-Haitsma Mulier schreef een 'Inleiding' en C.A. Tamse leverde een 'Woord vooraf'. Waarom de Stichting heeft afgezien van een Nederlandse vertaling van het Franse origineel is niet recht duidelijk. Daarnaast is het voor de transcriptie gekozen lettertype, dat een zekere gelijkenis vertoont met Isabella's handschrift, bepaald geen handreiking aan de geïnteresseerde lezer. Verder komt men in de 'Inleiding', met name op het vlak van de politieke geschiedenis,

Eysingastate te Rinsumageest. Ten tijde van de Bataafse Republiek woonde hier jonker J.P.A. van Haren met zijn gezin. De state werd in het begin van de negentiende eeuw afgebroken. Aquarel naar een tekening van J. Stellingwerf uit 1723 (ill.: particuliere collectie)

wel eens een storend foutje tegen. Dit alles neemt niet weg dat we hier te maken hebben met een zeer boeiend ego-document.

Bij de Put

Isabella werd in de zomer van 1783 te Leeuwarden geboren, nadat haar ouders Wilhelmina Carolina van Haren (1758-1785) en de militair Van Ittersum, heer van 't Reelaer (een havezathe tussen Raalte en Heino), in het najaar daarvoor te Wolvega waren getrouwd. De geboorte van Isabella, waarbij de hulp van de befaamde arts Petrus Camper was ingeroepen, vond plaats in het oude Burmaniahuis dat haar grootmoeder Sara Adel van Huls (1718-1793), de douairière O.Z. van Haren, van 1781 tot 1790 bewoonde met Marianne van Haren (1744-1821), de enige van haar zes dochters die ongehuwd was gebleven. Aangezien de familie Van Burmania weinig lust en bovenal geen geld bezat om haar grote stadshuis goed te onderhouden, verhuisde de weduwe Van Haren in 1789 naar een ander, pas door haar zoon Duco, grietman van Het Bildt, aangekocht huis te Leeuwarden. Dat kan best wel eens het pand Bij de Put 13 of 15 zijn geweest - thans eigendom van de vrijmetselaarsloge *'De Friesche Trouw'* -, dat al eerder in de familie was geweest. De vorige eigenaar was trouwens de oude jonker Eduard Marius van Burmania (1700-1789) geweest. *'Big spender'* die hij was liet Duco van Haren, Onno Zwijs oudste zoon, ook dit huis weer in grootse stijl renoveren. Aangezien hij kort daarvoor op zijn buiten in Sint Annaparochie al eens flink had uitpakkt met twee nieuwe vleugels voor zijn equipage en zijn kunstcollectie, verbaast het niet dat Duco in 1795 financieel geheel aan de grond zat. Onder het mom van politieke redenen week hij toen maar uit naar Duitsland. De Bildtse grietenijkas bleek eveneens leeg te zijn, maar - zo verhaalt Isabella - Duco's broers Willem en Jan en zijn zuster Marianne stortten daarin toen dadelijk, om de eer van de familie, f.1500,-.

Stil Overijssels bestaan

's Zomers trok de weduwe Van Haren met haar gevolg naar Lindenoord te Wolvega. Daar woonden en logeerden dan ook regelmatig haar kinderen en kleinkinderen. In 1789 maakte Isabella al enkele jaren deel uit van het matri-focale huishouden van de weduwe Van Haren. Nadat Isabella's moeder in 1785 was overleden besloot vader Van Ittersum zijn dochter te laten opgroei-

en in Leeuwarden, waarbij 'tante Marianne' de zorg voor de juiste opvoeding van het meisje kreeg. Deze leerjaren duurden tot 1798, toen de inmiddels uit het leger gestapte jonker Van Ittersum, eenzaam op het Reelaer, graag zijn Isabella zag terugkeren in het Overijsselse. Problemen over de hoogte van het aan Marianne (de weduwe Van Haren was in 1793 overleden) te betalen kostgeld gaven uiteindelijk de doorslag. Na in juni 1798 nog een maand te hebben gelogeed bij oom jr. Jan Poppe André van Haren (1755-1818) op Eysingastate te Rinsumageest, verruilde Isabella met grote tegenzin haar drukke leventje bij de Van Harens in de Friese hoofdstad voor een veel stiller bestaan onder de eerste families van Overijssel met hun havezathen en uitgestrekte landgoederen. Nee, Eysingastate met haar mooie Engelse tuin en de bekoringen van een lentemorgen daar, waren haar veel dierbaarder dan het voorvaderlijke Reelaer. In 1806 trouwde Isabella met

Margaretha Isabella van Ittersum
(1783-1809)

de bijna twintig jaar oudere ex-militair Gabriel Vidal de Saint Germain, die vermoedelijk Frans blauw bloed had. Het sluiten van dit huwelijk had heel wat voeten in de aarde gehad. Niet de leeftijd of afkomst van de bruidegom was het grootste obstakel, maar het feit dat Vidal 'maar gouverneur' was geweest bij twee adellijke families in de buurt van het Reelaer. Kennelijk bezat hij dus weinig eigen vermogen. Twee jaar duurde hun huwelijk slechts. Een eerste, in 1807 geboren kind overleed na ruim twee maanden; hun tweede kind, een zoon, die een maand voor Isabella's overlijden was geboren, bleef in leven en trouwde later een gravin van Rechteren.

Karaktertypering

Het doel van een schrijver van een

autobiografie is tweeledig: een verloren tijd vasthouden en uitleggen wie de schrijver is en hoe hij zo geworden is, aldus Tamse in zijn 'Woord vooraf'. Juist omstreeks 1800 kreeg de autobiografie als genre haar moderne vorm. Jeugdherinneringen wonnen, vanwege hun opvoedende waarde, aan belangrijkheid. De schrijver ervan moest bovenal eerlijk en openhartig over zichzelf zijn. Tevens weerspiegelt zich in de opkomst van de moderne autobiografie de groeiende populariteit van het individu als persoonlijkheidsideaal. Isabella's 'histoire' vertoont alle kenmerken van een moderne autobiografie. Zo beschrijft ze niet alleen het gedrag en uiterlijk van mensen in haar naaste omgeving, maar tracht ze ook hun karakters te typeren. Een in het origineel heel uitgebreid portret van haar tante Marianne mag een en ander illustreren: "Zij was een gevoelsmens, steeds minzaam, hield veel van haar familie, was zelfbewust, godsdienstig en toegewijd aan haar plichten. Geduldig onderging zij de kwalen die haar met zekere regelmaat plaagden. Op dergelijke momenten verzaakte zij 'het wereldje' (in onze vrije vertaling) en trok zich terug in haar kleine kringetje. (...) Haar enige tekortkomingen waren mijns inziens een nauwelijks door het klimmen der jaren aangetaste onstuimigheid, die haar handelen dooraderde en de basis was van haar temperament. (...) Zij bezat naast vrouwelijke gaven als tact, betrokkenheid en ijver, een goed geheugen en veel wijsheid zonder een zweem van pedanterie; de omgangsvormen van het 'wereldje', beschaving en manieren waren haar als het ware aangeboren (...). Ze had een aangenaam uiterlijk zowel qua ogen, handen als huid, een heel dunne haviksnus, weinig sieraden, nochtans een voorname uitstraling (...). Voila celle a qui mon Pere confia mon education". Overigens weet Isabella ook heel goed dat ze zelf een opvliegend, driftig, onstuimig karakter had. "La joie et la tristesse à l'extreme"; loslippig in bekend gezelschap, zeer verlegen bij vreemden. Dit zelfportret staat al in het begin van haar verhaal en de lezer mag, zo merkt ze dan op, bij het lezen van het vervolg beoordelen of het inderdaad klopt.

Leven in de brouwerij

Op de keper beschouwd zijn de door Isabella beschreven Friese jaren (1783-1798), bijna één-derde van de transcriptie, aanmerkelijk interessanter dan haar - vooral - Overijsselse tijd (1798-1808). In het laatste geval vormen de

huwelijksperikelen, reizen en problemen rond zwangerschap en bevalling een welkome afwisseling van de zich almaar herhalende diners, soupers, toertjes en logeerpertijetjes op en rond het Reelaer. Niet dat er in de Friese 'beau monde' niet werd gedineerd, gesoupeerd en geroddeld, maar de Van Harens, met hun streken, schandalen en liefdesavonturen brachten nu eenmaal echt leven in de brouwerij en dat juist in een politiek gezien spannende periode voor de Republiek en Friesland. Dat waren immers de jaren tussen 1793 en 1798 bij uitstek. In de Zuidelijke Nederlanden werd een oorlog met Frankrijk uitgevochten (waarin vele Friese adellijke officieren, onder wie twee Van Harens sneuvelden), en in de barre winter van 1795 brak de Bataafse Revolutie de politieke macht van de Friese adel. Vooral in februari 1797 en de maanden daarna (de nasleep van het bekende Kollumer oproer) volgden er bange tijden voor de oude Friese regentenfamilies. Ook Willem van Haren bijvoorbeeld moest, evenals enkele andere Oranjeklanten, maar liefst f 25.000,- schadevergoeding betalen aan de nieuwe radicaal-revolu-

tionaire machthebbers. Dat was volgens Isabella, "aussi impossible que de prendre la lune entre leurs dents". Zij wist maar al te goed hoe zeer de Van Harens altijd krap bij kas waren. Niet voor niets had deze Willem van Haren zich erg ingespannen om de gunsten te winnen van freule Cecilia Johanna van Heemstra. Zij was enig erfdochter en schatrijk, maar scheen nog verloofd te zijn met een jonker Van Sytzama. Isabella verhaalt uitgebreid over de "stoeipartijetjes" tussen oom Willem en Cecilia en mede op basis van haar geschrift publiceerde de schrijfster L. Engelberts in onze eeuw over dit duo de historische roman 'Het vergeten proces'.

Identificatie

De belangrijkste waarde van het hier besproken ego-document ligt ongetwijfeld in het beeld dat er uit naar voren komt van aristocratische levensvormen in Friesland en Overijssel rond 1800. Gezien de sekse van de schrijfster en de omgeving waarin zij opgroeide ligt het voor de hand dat we vooral inzicht krijgen in de wereld van adellijke vrouwen en meisjes. Hoe werden zij precies

opgevoed, welke kennis moesten zij beheersen en hoe dienden zij zich te presenteren? Hoe kleedden zij zich, hoe maakten zij toilet, en aan welke ziekten leden zij? Voor de vrouwengeschiedenis is dit dus een rijke bron. Maar wie ook inziet hoe zeer bijvoorbeeld Isabella en tante Marianne, voor hun inkomsten, huwelijkskansen en levensstijl steeds weer afhankelijk waren en bleven van hun mannelijke verwanten, beseft maar al te goed dat 'vrouwengeschiedenis' hier geen synoniem is voor 'emancipatorische cultuurgeschiedenis zonder mannen'. Sterker nog, juist het sterke standsbesef dat Isabella op menige plaats in haar autobiografie tentoonspreidt, is een fraai voorbeeld van identificatie met een aristocratische mannenwereld, en het liefst nog met die van de Van Harens.

Yme Kuiper

J.H. de Vey Mestdagh, & G.H. van Voorst Vader-Haitsma Mulier (red.), **Histoire de Marguerite Isabelle de Ittersum**, Vidal de Saint Germain Stichting, Groningen, 1995

Hilligen yn Fryslân: Melliffus

Fryslân hat net in soad hilligen fan eigen boaiem opsmitten. De iennigste dy't in regulier plak op de kalinder fan it bisdom Utert krigen hat, is Sint Walfridus, dy't út it Ommelânske Bedum kaam. Wol binne der in pear Westerlauwerske kleasterlju dy't binnen har eigen mienskip of oarder ferearing fûn hawwe en as *beatus* of *felix* (sillich) oantsjut wurde. Ien fan har - de minst bekende - wie Melliffus, de seisde abt fan Lúntsjerk (Ludingakerk ûnder Mullum by Harns).

Hillich en sillich

It ferskil tusken hillich en sillich is earst ûntstien yn de 12de ieu. Fôar dy tiid wie it hillichferklearen yn prinsipe in saak fan de biskop. In kultus ûntstie meastal spontaan, trochdat in persoan, fan wa't tidens syn of har libben al in beskate faam útgie, nei syn/har dea fereard waard as marteler of fersprieder fan it leauwe. Minsken kamen dan nei it grêf om de man of frou syn/har himelske help yn te roppen by de problemen dêr't se mei konfrontearre waarden. As de stream ferearders grut genôch wurden wie, wat fansels it maklikst barde as de hillige-yn-kwestje syn bemiddelingskrêft geregeldwei demonstrearre yn de foarm fan mirakels en wûnderbaarlike genêzings, waard de biskop der by roppen om de

kultus te befêstigjen. Dat die er troch yn in aparte liturgyske plechtichheid it biente of oare relikven fan de ferearde te ferheffen en, as it omskot al net yn in tsjerke lei, it dêrhinne oerbringe te litten. It earste wurdt de elevaasje (Lat. *elevatio*) neamd, it lêste de translaasje (Lat. *translatio*). Dêrby koe ôf de dei fan it ferstjerren ôf dy fan de translaasje fuortoan as jierlikse memoarje- of feestdei oanwiisd wurde. Dat late nei ferrin fan tiid ta in beskate wyldgroei. Der kaam ferlet fan in ûnderskie tusken wichtige en minder wichtige hilligen. Yn de rin fan de 11de ieu waard it doe gewoan om foar de befêstiging fan populêre nije hilligen de rjochtfeardiging fan de paus te freegjen. Op 'e ein fan de 12de ieu luts dy it tastimmingsrjocht oan him foar de publike kultus

troch de hiele Kristenheid, wêrby't er dy tastimming earst joech nei't de kwaliteiten fan de hillige tidens syn libben en nei syn dea oantoand wiene. De hillichferklearring waard op dy wize bûn oan in kanonisaasje-proseduere. Om't de biskoppen op lokaal en regionaal nivo trochgienen mei it op eigen gesach ferlienen fan tastimming foar de publike kultus, ûntstie der stadichoan in ferskil tusken biskoppelike sillich- (*beatus*) en pauslike hillich- (*sanctus*)ferklearrings. Yn 'e praktyk kaam dit der op del dat de paus him fral mei de boppe-regionale kultussen bemuoide. Rjochtlik-liturgysk hie it ferskil lykwols gjin gefolgen. Beide termen brochten de idee ta utering dat de oanbelangjende ferstoarne persoan yn sillichheid by God wie. Yn de 17de ieu, om krekt te wêzen yn 1634, is dy gong fan saken yn safier feroare dat de paus doe ek de sillichsprekking oan him lutsen hat en dêr in ûndersyksproseduere oan keppele. Sûnt dy tiid giet de sillichsprekking formeel oan de hillichferklearring foarôf. Nei't de deugden fan de beatus en it wûndergehalte fan itjinge op de

oanrop fan syn bemiddeling bard is, op har echtheid ûndersocht binne en hy ek wier sillich ferklearre is, mei er yn in part fan de tsjerke, dat wol sizze yn in lân, natio, diosees, oarder of regio fereard wurde. Foar in hillige jildt sûnt dy tiid dat er yn de hiele Tsjerke om foarspraak beden wurde mei.

Fryske beati

It falt jin op dat alle sillige Friezen diel útmakke hawwe fan in geastlike oarder. Titus Brandsma, de lêste Fries dy't as sillige de 'ear der altaren' gund is, wie bygelyks lid fan de (biddel)oarder fan Augustiner eremiten. It leit yn 'e reden dat sokke oarders it neitinken en de ferearing fan har ferneamde leden stimulearre hawwe. Sy beskikken, en dogge dat ek noch hjoed de dei, oer de middels, it úthâldingsfermogen en de kontinuïteit om langduorjende en kostbere kanonisaasje-prosedueres trochsette en fiede te kinnen.

In bekende sillige út earder tiid is de Lidlumer abt Eelco Liauckema, dy't yn 1332 troch inkelde fan syn konversen, dy't er oan in stranger libben bine woe, op in úthof yn Boksum deamakke waard. Fan him witte wy oars net oft er troch in biskop sillich ferklearre is. Dat jildt nammers ek foar noch ferneamder silligen as Frederikus fan Hallum, de stichter fan Mariengarde, en syn opfolger abt Siardus, waans relikien hieltiten noch fereard wurde yn de abdij fan Tongerlo yn België. Dat bringt it tal sillige Norbertinen al op trije. It soene ek fjouwer wêze kinne as wy de sillige Dodo fan Haske meirekkenje soene. Neffens dy syn *vita* of libbensbeskriuwing hat er nei syn kleasteryntree in skoft tahâlden as eremyt op it úthôf fan Mariengard yn Bakkefean. Hy stie lykwols net yn eare by de Norbertijnen mar by de Augustiner koarhearen of reguliere kanunniken fan Sint Augustinus fan it Haskerkonvint.

Ta dy oarder hearde ek de hillige man oer wa't it yn dit stikje giet, de sillige Melliffus, dy't fôar syn kleasteryntree wol Meilif, Meilof of Meile neamd west hawwe sil. In nammegenoot en kollega, Meilulfus, kenne wy út de abtelist fan it Cistersiënzer kleaster Blomkamp by Hartwert. De Lúntsjerkster Melliffus is yn tsjinstelling ta de boppeneamde fiif Fryske beati hast folslein ûnbekend. Syn namme is net werom te finen yn de neislachwurken oer hilligen en har ferearing lykas dy fan Otto Wimmer en Hartmann Melzer: *Lexikon der Namen und Heiligen* (Innsbruck/Wenen 1984). Dat sil foar in part in

De boppeste tinkstien mei it ingelkopke is ôfkomstich fan in pleats - yn 1830 al ferfallen- op it plak fan it eardere kleaster Lúntsjerk. Se sitte no yn de muorre fan de pleats 'Ludinga'. It jiertal 1514 slacht nei alle gedachten op de ôfbraak fan it kleaster. Petrus fan Thabor skriuwt nammentlik dat dit 'schone cloester' yn 1515 troch Franckers ... al heel wat den gronde gedeutruert' waard.

boarne-kwestje wêze: fan Lúntsjerk is no ien kear gjin kronyk bewarre bleaun dêr't wiidweidich it libben fan syn kleasteroersten yn beskreaun is. Dêrneist sil in rol spile hawwe dat de abdij Lúntsjerk of Ludingakerke, dêr't Melliffus yn it midden fan de trettjinde ieu it bestjoer oer hie, yn 1429 nei in lange perioade fan ferfal oernommen is troch herfoarmingsgesinde fraters fan de kongregaasje fan Windesheim. En dy hawwe net de measte ynteresse hân foar de religieuze tradysjes fan de troch har herfoarme kleasters.

Melliffus 750 jier lyn ferstoarn

Hoe't dat fierder ek wêze mei, fierder as Lúntsjerk en Harns sil de namme fan de sillige Melliffus net rikt hawwe. Foar gjin inkeld plak yn Fryslân is in fermelding te finen dat in altaar oan him wijd wie of dat er op in oare wize fereard waard. It is dus in wat obskuere man Gods. Eins hie er efkes earder dit jier út it ferjit helle wurde moatten, want op 12 april wie it krekt 750 jier lyn dat Melliffus oan syn ein kommen is. Wy witte dat út de abtelist fan it kleaster Lúntsjerk, dy't troch de fyftjinde-iesuske kronykskriuwer Theodericus Pauli of Dirck Franckenszoon Pauw út Gorkum yn syn Latynske *Chronicon Universale* opnommen is. Dy Theodericus hat om 1472 hinne in reis troch Fryslân makke, yn it bysûnder om yn de abdij fan Dokkum gegevens oer Bonifatius en syn selskip te sammelen. Dêrby hat

er yn alle gefallen ek de kleasters Blomkamp en Lúntsjerk oandien, want fan beide kleasters hat er in abtelist kopieard. De abtelist fan Blomkamp is yn 1951 útjûn troch H. Bruch, dy't ta de konklúzje komt, dat er in betroubere yndrok makket.

De abtelist fan Lúntsjerk dêrfoaroer is nea yn druk ferskynd. Wol is yn de jierren tritich in oersetting publisearre troch P.J.M. van Gils yn in artikel oer 'Rolduc en Friesland', yn it *Rolduc's Jaarboek XIX* (1939). Om't Van Gils in foto fan de oanbelangjende stikken tekst út it *Chronicon* fan Theodericus Pauli by syn ferhaal ôfprintsje litten hat, is it net in grutte muoite en jou hjir de Latynske tekst mei in Fryske oersetting fan Melliffus syn koarte hagiografy.

De leginde fan Melliffus

S. (de S fan *Sanctus* stiet yn 'e marzje!) *Melliffus postquam preafuit duobus annis obiit feliciter anno Domini Mo CCo XLVio XX kalendis maii. Huius felicitis abbatis tempore quando defecerunt blada in terra Frisie delate sunt due naves cum frumento prope Harlinghen, quod meritis abbatis devotissimi Melliffi fuit ascriptum. Et in ecclesiam in vitro ad futurorum memoriam depictum. Huius sepulchrum est in medio ecclesie cum fonte aque, in quam reiecte littere apostolice ex invidia fuerunt; et occiso delatore supereffluxit aqua per ecclesiam.* Dat kin oerset wurde mei: 'Dêrnei hat (de hillige) Melliffus twa jier oan it haad fan de abdij stien, en hy stoar sil-

lich yn it jier fan de Hear 1246 op de 20ste kalendae fan maaie. Doe't yn de tiid fan dy sillige abt brekme oan nôt yn it lân fan Fryslân wie, binne twa skippen mei koarn by Harns kommen, eat wat taskreaun wurdt oan de fertsjinsten fan dy alderfromste abt Melliffus. En yn de tsjerke is dat barren ôfbylde op in glêzen rût foar syn memoarje yn de takomst. Syn grêf is yn it midden fan 'e tsjerke, mei in wetterboarne, dêr't pauselike oarkonden út oergeunst yn smiten binne; en doe't de bringer fan dy oarkonden deamakke is, is wetter út de boarne streamd troch de tsjerke hinne.'

It lêste part fan it ferhaal stelt ús foar in riedsel, om't der neat bekend is oer in konflikt om pauselike privileezjes foar de abdij. It stikje sil wol opnommen wêze, om't de oerstreaming fan de boarne as in mirakel opfetten is dat yn ferbân brocht wurde kin mei de hille. Wat yn alle gefal wol út it oan Melliffus wijde part fan de abtelist opmakke wurde kin, is dat it oantinken oan de abt noch yn de fyftjinde ieu libben hâlden waard troch in glêsen-lead foarstelling fan de leginde yn in rût fan de tsjerke.

Op himsels komt de seinerike died fan Melliffus net sa wûnderbaarlik oer. Hy past yn de tradysje fan de Lúnts jerkster patroanhillige Sint Maarten en fan gâns oare *sancti* dy't namme makke hawwe mei it ferlichtsjen fan direkte neden. Melliffus moat der yn syn tiid ek alle middels foar hân hawwe. De abdij hie yn de trettjinde ieu en ek noch yn in grut part fan de fjirtjinde ieu skippen yn de feart om de produkten fan it eigen bedriuw op wichtige merken te ferkeapjen en dêrnei saken yn te slaan dêr't it kleaster sels ferlet fan hie. Fryslân wie yn dy tiid al spesja-

lisearre yn it greidebedriuw. Yn de boarnen sjogge wy de kleasterskippen gauris mei fee- en fleisprodukten op paad gean om mei nôt of mei hout werom te kommen. In goed foarbyld jout it âldste skuldboek fan de Eastseestêd Stralsund. Dêryn stiet bygelyks foar it jier 1287 in skuld notearre foar de oankeap fan 12 last rogge, dy't de Lúnts jerkster likebruoren Reiner en Niklaas yn de earste reis meinommen hawwe en dy't se tasein hawwe te beteljen op de twadde mai-tiidsreis, nei Peaske. Ut dy tasizzing om it liende jild noch itselde jiers yn Stralsund op it klee te lizzen docht al bliken dat de muontsen wend wiene om alle jierren hin' en wer te farren. Al binne it net in protte, yn de Stralsunder en Hamburger skuldboeken binne foar de Fryske kleasters mear fan dit soort notysjes te finen.

Hongersneed en kleasterlike earmesoarch

De kronyk fan it kleaster Bloemhof te Wittewierum meldt dat it yn Fryslân fan 22 febrewaris 1246 ôf earst hiel droech west hat en dêrnei, benammen sûnt Pinkster (27 maaie), krektoarsom tige wiet. It gefolch soe west hawwe dat it gewaaks ferlern gie en der yn dat jier in grutte krapte oan brea ûntstie. Wat de datearring oanbelanget, soe dat útkomme op de simmer nei de dea fan abt Melliffus. Wy moatte dus oannimme dat de Lúnts jerkster bruorren doe yn syn geast hannele hawwe troch ekstra skippen om nôt nei Hamburch of Stralsund te stjoeren. Dat bytsje leauwe fertsjinnet de sillige Melliffus dochs al.

Ta beslút kin skreaun wurde dat yn letter tiid de namme fan Lúnts jerk ek noch wol mei earmesoarch ferbûn is.

Dat is dúdlik makke troch Paul Noomen yn syn bydrage yn de bondel *Zorgen voor zekerheid*, dy't earne oars yn dit tiidskrift besprutsen wurdt. De faak fantasearjende histoarjeskriuwer Andreas Cornelius dielt yn syn kronyk fan 1597 (s. 139-140) mei dat de abt fan Lúnts jerk yn 'e mande mei syn kollega fan Lidlum en in tal haadlingen út de omkriten de gefolgen fan de grutte hongersneed fan 1315 fersachte hawwe. Oanlieding foar har aksje wie de hongerdea fan in widdo út Seisbierrum mei har bern. As frou fan oarspronklik rike komôf hie sy te grutsk west om oaren om help te freegjen; de neamde abten en haadlingen soene dêr neffens Andreas Cornelius sa fan skrokken west hawwe dat se fuort oan de minsken fan wa't se fermoeden, dat se yn 'e earmoede sieten, persoanlik opsochten om har fan brea te foarsjen. Soks fansels mei in himelsk lean as resultaat. It is op grûn fan oare passaazjes wol wis, dat Andreas Cornelius de abtelist fan Lúnts jerk kend hat. Dus kin wol oannommen wurde, dat er foar dit ferhaal it gegeven fan Melliffus brûkt en oanpast hat. Dat wol lykwols net sizze dat de tradysje betocht is. Fan Lúnts jerk is bekend, dat it wier wol it ien en oar oan earmesoarch dien hat. Dat docht it dúdlikst bliken út it testamint fan de haadlingedochter Tiets te Nijenhuis út 1507. De prior fan it kleaster krige doe fan har it behear opdroegen oer de sate dy't se oan de earmen fan Winaam neiliet. Dêrneist sil it kleaster de earmen dy't har oan syn poarten melden, ek altyd wol fan it ien en oar foarsjoen hawwe. De magistraat fan Harns fierde tenminste yn 1581 as argumint foar har oanspraken op it eartiidske besit fan Lúnts jerk oan, dat de earmen fan Harns oant dan ta foar in grut part troch dat kleaster fersoarge wiene.

De tiid fan it op 'e nij libben ynblazen fan âlde kultussen is foarby. Melliffusdei sil dus ek wol nea offysjeel omtinken krije. Mar wat my oanbelanget mei de geast fan Melliffus noch lang oer Harns en omkriten sweve.

Hans Mol

Op de kaart fan Christiaan Sgroten út 1573 is Lúnts jerk (Luinkerck) yn stee en op it plak fan Achlum ôfbylde. Nei de ferwoasting fan de âlde kleastergebouwen ferfarre de mienskip begjin sechtjinde ieu nei de úthof en it eartiidske frouljuskleaster yn Achlum

Restauratie van een portret van Adriaan van Cronenburg

Het Fries Museum erfde in 1994 van de in Leeuwarden geboren schilderes Jeanne Bieruma Oosting (1898-1994) een portret van een vrouw met kind uit 1590. De aanwinst is geschilderd door de belangrijkste Friese portretschilder uit de zestiende eeuw, Adriaan van Cronenburg. Het tot nu toe bekende oeuvre van deze schilder omvat zeventien portretten, gemaakt tussen 1547 en 1567. Het geërfde portret uit 1590 vormt hierop een duidelijke uitzondering. Het merendeel van dit werk is in bezit van het Fries Museum; vier vrouwenportretten bevinden zich in de collectie van het Museo del Prado in Madrid.

Slechts vier van de werken zijn gesig-neerd met Aaaa v. Croneburch. De vier A's zijn een cryptische omschrijving van de naam A dri(e)a(e)n. De overige werken zijn door stilistische vergelijkingen aan dezelfde schilder toegeschreven. Het portret van de vrouw met het kind is door de schilder gesig-neerd en gedateerd. Dit is zijn laatst bekende werk en vormt alleen daarom al een belangrijke aanwinst voor het museum. Hierdoor is het nu mogelijk om een completer beeld te geven van het oeuvre van deze zestiende-eeuwse meester in de portretschilderkunst. Het schilderij verkeerde in slechte staat. De verf bladderde af, de vernislaag was verkleurd en het werk was op veel plekken overgeschilderd. Omdat het een belangrijk stuk betreft, besloot het museum het schilderij te laten restaureren. Alvorens daartoe over te gaan is het werk uitvoerig onderzocht door de Stichting Kollektief Restauratie Atelier in Amsterdam. Uit dit onderzoek zijn veel interessante gegevens boven water gekomen.

Adriaan van Cronenburg

De schilder werd waarschijnlijk in 1523 te Schagen geboren en overleed in 1604 in Bergum. Vermoedelijk is hij in Amsterdam in de leer geweest bij Cornelis Anthonisz, een schilder van aanzien uit de eerste helft van de zestiende eeuw. Anthonisz is voorts bekend als vervaardiger van de oudste plattegrond van Amsterdam (1544). Tussen 1547 en 1553 werkte Van Cronenburg met enige regelmaat als portretschilder in Friesland. Vanaf juni 1553 stond hij ingeschreven als student in het Belgische Leuven. Mogelijk studeerde hij daar rechten en landmeetkunde.

Vanaf 1555 werkte hij weer als schilder in Friesland en portretteerde er leden van de Friese adel. Daarnaast vervulde

Van Cronenburg andere functies. Zo was hij secretaris van de grietenij Tietjerksteradeel (1561-1580) en bracht hij delen van Friesland en Groningen in kaart, hetgeen gezien de cartografische activiteiten van zijn vermoedelijke leermeester voor de hand ligt.

Tussen 1580 en 1589 verbleef hij als banneling in Groningen, omdat hij als gevolg van de kerkhervormingen als katholiek zijn functies in Friesland niet meer mocht uitoefenen. Of Van Cronenburg in de periode 1567-1590 nog actief was als schilder is niet duidelijk. Zijn laatst bekende werk is het portret uit 1590, zijn voorlaatste werk dateert van 23 jaar eerder: 1567.

Het portret

Het schilderij uit 1590 is op een hou-

ten paneel geschilderd. De vrouw is tot halverwege het lichaam afgebeeld in een iets gedraaide positie. Ook het kind is tot halverwege het lichaam afgebeeld, ter hoogte van de schoot van de vrouw, die een gebedenboek in haar linkerhand houdt. Links op de voorgrond, voor het kind, is een deel van een tafel te zien met daarop enkele vruchten. De achtergrond is in een roodbruine kleur geschilderd met in de bovenhoeken familiewapens. In de rechterbovenhoek staan de signering en datering "GHEDAEN ANNO 1590 durch Aaaa v. Croneburch" en in de linkerbovenhoek "I. Fokel van Walta olt 46".

De afgebeelde vrouw is dus Fokel van Walta, een dame uit een Fries adellijk geslacht. De familiewapens in de bovenhoeken zijn van haar: links Walta van Jongema-Hermana en rechts Walta van Juwinga-Oud Heerma.

Veel vragen

Bij een eerste onderzoek van het schilderij kwamen er interessante zaken aan het licht en rezen er veel vragen. Zo verscheen na verwijdering van de lijst in de linkerbenedenhoek het opschrift "...dt v.. botnia olt 6 jaer".

Het door Van Cronenburgh geschilderde portret van Fokel van Walta met UV-licht gefotografeerd, voorafgaand aan de behandeling (ill. Fries Museum)

Dat hier de naam van het kind heeft gestaan, Tiedt van Botnia, de dochter van Fokel van Walta, is vrijwel zeker. De vreemde positie van het kind links-onder deed vermoeden dat het schilderij oorspronkelijk groter was. Na verwijdering van de lijst bleek dit niet het geval, omdat het onderste randje van het paneel niet was bewerkt. Indien het schilderij ingekort was, zou de verf doorlopen tot aan de onderste rand. Op sommige plaatsen, zoals bij het kind, is er over het verfrandje heen geschilderd. Dit kan betekenen dat er later delen zijn toegevoegd. Op het schilderij waren zogenaamde retouches te zien, beschadigde plekken op het schilderij die zijn hersteld. De meest recente retouches waren wit uitgeslagen. Na microscopisch onderzoek van het verfoppervlak bleek dat restauratoren in de loop der jaren grote delen van het schilderij geretouchéerd of overgeschilderd hebben. Zo is de roodbruine achtergrond later aangebracht en is ook het zwarte gewaad een latere overschildering. De gezichten van de moeder en het kind zijn eveneens overgeschilderd.

Nader onderzoek

Bij bestudering met strijklicht (licht van opzij) waren verdikkingen van de verflaag te zien op plekken die er voor het huidige portret niet toe doen. Ook dit wees op veranderingen in de voorstelling. Er waren nog meer aanwijzingen om veranderingen in de voorstelling te vermoeden. Aan de zijkant van het gebedenboek zijn vier vingers waarneembaar. Waarschijnlijk is de positie van de hand van de vrouw veranderd. Om erachter te komen hoe het schilderij er oorspronkelijk heeft uitgezien was meer en uitgebreider onderzoek noodzakelijk. Uit onderzoek met ultraviolette straling bleek dat op verschillende plaatsen, onder andere links op de achtergrondschildering, een erg dikke vernislaag zat. Op andere plaatsen, zoals over de handen van de moeder en het gezicht van het kind, lijkt de vernislaag dunner. Op deze plaatsen is de vernis in het verleden vaker afgenomen dan op de rest van het schilderij. Dit is vooral goed zichtbaar over de linkerhand van de vrouw.

Röntgen

Om echt te kunnen bepalen hoe het schilderij er voor de veranderingen uit heeft gezien, is een röntgenonderzoek nodig. Leggen we de röntgenopnamen van het schilderij naast de huidige compositie, dan wordt duidelijk dat er een ander portret onder zit. Het

betreft een portret van een veel rijker aangeklede vrouw. Op dit portret ontbreken het kind en de voorgrond met de tafel en de vruchten. De vrouw lijkt op de vrouw van het huidige portret. Ze is frontaal afgebeeld met haar handen op schoot. De positie van haar gezicht is veranderd ten opzichte van het huidige schilderij. De kraag om haar hals is veel kleiner. Ook haar kostuum is anders: de mouwen zijn gespleten en met bandjes aaneengeknoopt, om haar middel draagt ze mogelijk een pomander: een ketting met een bolletje amber er aan. Ze draagt een halsketting met daaraan een medaillon. Haar muts is afgezet met fijne parels. In haar handen houdt de vrouw een zakdoekje met opengewerkt borduurwerk. Waarschijnlijk is dit een knottedoek. In Friesland was het de gewoonte dat een vrijer een doek met daarin munten en soms enkele kleine sieraden aanbood aan zijn geliefde. De knottedoek werd gezien als een symbool van een verlovings. Het zou dus heel goed kunnen dat het portret geschilderd is ter gelegenheid van het voorgenomen huwelijk van de vrouw.

Familiewapens

Om nog meer gegevens te krijgen over de onderliggende schilderijen is gebruik gemaakt van infrarood reflectografie.

Door deze toepassing werd duidelijk dat de ronde zwarte vorm achter de linkerhand van de moeder geen deel uitmaakte van de kleding, terwijl dat

nu wél zo lijkt. Het stelt de knop van een stoelleuning voor. De hand van de vrouw rustte aanvankelijk dus op die leuning. De kleine barstjes en scheurtjes in het verfoppervlak, de cracklures, zijn onder de microscoop bestudeerd. Ook zijn er verfmonsters van hooguit een halve millimeter doorsnee genomen. Door zorgvuldige bestudering van het verfoppervlak en de doorsneden kwam er meer duidelijkheid over de verflagen en over de gebruikte pigmenten. Deze informatie was van belang om te bepalen welke behandeling het schilderij moest ondergaan.

Bovendien werd er meer informatie verkregen over het eerste schilderij. Zo werd duidelijk dat de oorspronkelijke achtergrond van het werk helder groen was. Later is deze kleur veranderd in grijs. Bij restauraties in het verleden is de achtergrond gedeeltelijk overgeschilderd in de roodbruine kleur. Op de vraag wie in het eerste portret is afgebeeld bood microscopisch onderzoek de oplossing.

Onderzoek naar de schildertechniek van de familiewapens wees uit dat de groene verf van de achtergrond langs de contouren van de wapens is geschilderd. De wapens vormden dus een onderdeel van het eerste portret. Het waren de familiewapens van Fokel van Walta. Zij is dus ook op het eerste schilderij geportretteerd.

Uit het onderzoek bleek voorts dat het schilderij in het verleden een aantal wezenlijke veranderingen heeft ondergaan. Aan het oorspronkelijke portret

Vereenvoudigde weergave van het oorspronkelijke portret (ill. Fries Museum)

van een vrouw is toegevoegd een portret van een kind zittende aan een tafel met daarop vruchten. Hiervoor was te weinig ruimte. Dat is opgelost door de positie van de vrouw te veranderen van een frontale pose in een iets gedraaide positie, en haar linkerhand niet meer op haar schoot te laten rusten, maar iets naar achteren te plaatsen. De knottedoek, het symbool van een verloving, paste niet voor een vrouw met kind en is vervangen door het boek. De vingers die door de voorstelling heen schemeren zijn nog van de hand die de knottedoek vasthield.

Oorspronkelijk portret

Een prangende vraag die kunsthistorici, restauratoren en medewerkers van het museum zich stelden was: wie heeft het eerste schilderij geschilderd? Was het misschien Adriaan van Cronenburg zelf? Het werk uit 1590 is door hem gedateerd en gesigneerd, het eerste werk echter niet. Nu zegt dat niet zo heel veel, want de meeste andere van hem bekende werken zijn dat ook niet. Er is een vergelijking gemaakt met andere werken van Van Cronenburg in de collecties van de Fries Museum en het Prado. Zeer waarschijnlijk is het eerste portret ook van de hand van Van Cronenburg. De handen van de vrouw, de ietwat hoge schouders, de stand van de armen met ruimte tussen het bovenlichaam en de armen en de manier waarop bijvoorbeeld de juwelen geschilderd zijn, komen overeen met andere voorstellingen van de schilder. Een andere vraag was wanneer het eerste portret dan geschilderd moest zijn. De stevige, massieve en formele manier waarop de vrouw is afgebeeld, wijst op een veel vroegere datum. Het kostuum dat ze draagt is te dateren halverwege de jaren zeventig van de zestiende eeuw. Van het latere schilderij geeft het opschrift aan dat het in 1590 is gemaakt.

Verlovingsportret

Het eerder genoemde opschrift geeft aan dat het kind Tiedt van Botnia zes jaar oud was. Tiedt was Fokel van Walta's zesde en laatste kind. Wanneer we er van uitgaan dat Fokel van Walta ieder jaar een kind kreeg, we in beschouwing nemen dat het om het zesde kind ging en daar bovendien de zes jaren van Tiedt bij optellen dan moet het 'verlovingsportret' minstens twaalf jaar eerder geschilderd zijn. Een portret uit halverwege de jaren zeventig was tot dusverre van Van Cronenburg niet bekend. Het onderliggende schilderij vult dus een leemte

in zijn oeuvre. Rest ons de vraag waarom het portret is overgeschilderd. Tot nu toe is in zowel het kunsthistorische als het materiële onderzoek niets ontdekt dat deze vraag kan beantwoorden. De overschildering is zeer vreemd omdat het onderliggende portret luxer en mooier was dan het portret uit 1590. Beantwoordde het misschien niet meer aan de toen heersende eisen van soberheid? Of was het een manifest tegen het sinds 1580 overheersende protestantisme, omdat Fokel van Walta nu een gebedenboek, een typisch katholiek voorwerp, in haar hand houdt? Was zij zelf misschien een bannelinge? Het antwoord op deze vragen moeten we schuldig blijven.

Restauratiekeuze

Er waren dus drie mogelijkheden voor restauratie: 1. het schilderij laten voor wat het is en enkel conserveren, 2. het portret van 1590 volledig verwijderen en het schilderij uit 1570 blootleggen of 3. de loslatende verf vastzetten en storende overschilderingen en vernislagen verwijderen, beschadigde plekken in toon inkleuren en het geheel weer vernissen. Gekozen is voor de derde mogelijkheid. Daarmee blijft de laatst bekende Van Cronenburg zichtbaar en blijft zoveel mogelijk van de lange en ingewikkelde geschiedenis van het schilderij behouden. Het portret uit 1590 blijft bewaard voor verdere studie naar het oeuvre van deze belangrijkste Friese portretschilder uit

de 16e eeuw. Het portret uit 1570 blijft veilig achter het latere portret. Het onderzoek is uitvoerig gedocumenteerd, zodat ook de informatie over dat portret beschikbaar is. In de topstukkenzaal van het Fries Museum is tot en met einde 1996 een kleine expositie ingericht over het onderzoek naar dit portret.

Saskia Bak

Ultraviolet 'licht'

Sommige materialen, zoals pigmenten en vernis, gaan licht uitstralen zodra ze worden blootgesteld aan ultraviolette stralen. De intensiteit en de kleur van de uitstraling of fluorescentie is van ieder materiaal of materiaalstelling weer anders. Op plaatsen waar de vernislaag dik is of waar meerdere vernislagen zijn opgebracht, is de fluorescentie door UV 'licht' groot.

Röntgen

Röntgenstralen worden in verschillende mate door materialen geabsorbeerd. Hoe compacter het materiaal is, zoals bijvoorbeeld het pigment loodwit, hoe meer het röntgenstralen absorbeert en hoe lichter het op een röntgenopname verschijnt. Met behulp van röntgen zijn onder andere beschadigingen, wijzigingen door de kunstenaar in de eerste verflagen en onderschilderingen goed te traceren.

Infrarood reflectografie

Hiermee kunnen eveneens onderliggende composities opgespoord worden. Infrarood 'licht' heeft de eigenschap dat het door sommige materialen heen gaat en door andere materialen geabsorbeerd of gereflecteerd wordt. In de infrarood reflectografie wordt van deze eigenschappen gebruik gemaakt. Een speciale camera registreert de gereflecteerde infrarode stralen. Op een televisiescherm zijn de absorberende materialen in zwart te zien, de delen die infraroodstralingen reflecteren verschijnen licht. De delen die infrarood stralen doorlaten, verschijnen niet op het scherm. Vaak laten bovenliggende verflagen infrarood stralen door, waardoor het mogelijk is de diepere verflagen te bekijken.

Een 'prijuwke' uit de schatkamers van de Oranjes

Zoals eerder in *Fryslân* aangekondigd vindt in de zomermaanden in het Fries Museum de tentoonstelling *Uit Koninklijk Bezit plaats*. Het begin van de expositie valt samen met een tweetal activiteiten, die inmiddels plaats hebben gehad. Ze hangen ieder voor zich in meer of mindere mate samen met de Friese voorgeschiedenis van het huis Oranje-Nassau. We bedoelen de opening van het tot stadslogement verbouwde voormalige Stadhoudelijke Hof (zie ondermeer het verhaal van Rita Mulder-Radetzky in deze aflevering) en het symposium over de Friese Nassau's als stadhouders in de zeventiende en achttiende eeuw.

De aanleiding tot de tentoonstelling *Uit Koninklijk Bezit*, die eerder in 's-Hertogenbosch was te zien en na Leeuwarden nog in Den Haag te bezichtigen zal zijn, is het 100-jarig bestaan van het gebouw van het Koninklijk Huisarchief in de Hofstad. Op deze tentoonstelling zijn enkele honderden voorwerpen te aanschouwen uit het bezit van de Oranje-Nassau's. Het Koninklijk Huisarchief bevat talloze voorwerpen, variërend van charters en boeken tot portretten, serviezen, sieraden en kostuums. Die

werden over een periode van circa zes eeuwen aan leden van de familie geschonken, hetzij door hen verzameld dan wel aangekocht. De catalogus vermeldt in totaal 613 nummers.

Het Koninklijk Huisarchief werd in 1825 door Koning Willem I gesticht. Van 1831-1871 zwaaide mr. G. Groen van Prinsterer er als directeur de scepter. Hij maakte zich in die functie vooral verdienstelijk door de uitgave van een tweetal series brievenuitgaven, getiteld *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau*. Overigens leidde het archief een ietwat sluimerend bestaan, waaraan een einde kwam op het moment dat koningin-regentes Emma een serieus begin maakte met de restauratie van het aanzien der monarchie in Nederland. Het Koninklijk Huisarchief was in haar ogen een van de middelen om de dynastieke continuïteit te benadrukken en de band tussen Nederland en de Oranje's aan te halen. In 1896 kreeg het archief een nieuwe, voor die tijd uiterst moderne behuizing in de tuin van Paleis Noordeinde.

Bij de expositie behoort een uitzonderlijk fraaie catalogus. Daarin staan bijdragen over de geschiedenis van het Koninklijk Huisarchief, het vorstelijk collectioneren en het wel en wee van de diverse dynastieke, stadhoudelijke en koninklijke verzamelingen. 'Achter de rododendrons' kwamen uiteindelijk heel wat meer en waardevol-

ler objecten terecht, dan een van onze grootste cabaretiers zaliger begin jaren zeventig veronderstelde. Overigens blijven dergelijke, merendeels uit de periode na 1948 daterende, schenkingen van het 'gewone volk' ietwat onderbelicht. Niettemin is het begrijpelijk dat men bij het openen der deuren in eerste instantie vooral ook topstukken heeft willen tonen. Daarmee wordt het koninklijke karakter van de tentoonstelling benadrukt.

Veel van het vóór de Bataafs-Franse tijd verworven materiaal ging verloren of raakte verspreid. Bovendien is de hoeveelheid aanwinsten vooral toegenomen sinds in onze eeuw de opeenvolgende vorstinnen zich veel frequenter dan hun voorgangers onder het volk begaven. Mede om die reden zijn de negentiende- en twintigste-eeuwse voorwerpen in de meerderheid. Onder de voorwerpen uit de tijd van de stadhouders (m.n. vóór 1747) nemen die van de Friese Nassau's een zeer bescheiden plaats in. Zeker gelet op het feit dat de huidige leden van de koninklijke familie rechtstreeks van hen afstammen. Met name van Anna van Hannover, de dochter van de Engelse koning George II en de vrouw van Willem Karel Hendrik Friso (Willem IV), is het nodige geëxposeerd, onder andere een uit 1740 daterend zelfportret. Het meest opmerkelijke object is een uit 1782 daterende patriotse prent van de hand van 'Joekoenus scipslaper te Harlingen', alias Joeke Gravius, burgemeester van Leeuwarden. De voorstelling toont 't geheim committé der zaamgezwooren Oranje Friesen' en onderstreept met zijn aanwezigheid, wellicht meer dan enig ander voorwerp, hoeveel sterker sindsdien de band tussen Nederland en de Oranjes is geworden.

M.S.

M. Loonstra, e.a. - *Uit Koninklijk Bezit: 100 jaar Koninklijk Huisarchief: de verzamelingen van de Oranjes*, Zwolle/Den Haag, 1996, 232 pag. ISBN 90-400-9774-7 (geb.) / 90-400-9773-9 (pbk).

Koningin Wilhelmina werd ter gelegenheid van haar bezoek aan Friesland in 1892 in Fries kostuum vereeuwigd door C.B. Broersma (Uit: *Uit Koninklijk Bezit*)

Het geleerde Friesland: een mythe ontzenuwd?

Ik wil deze bespreking beslist beginnen met mijn oprechte, grote bewondering uit te spreken voor de geweldige hoeveelheid werk die Samme Zijlstra in de hem toegemeten vier jaar heeft verricht. Uit de matrikels van laat-middeleeuwse en vroeg-moderne Europese universiteiten stelde hij een lijst samen met zo'n 11.500 namen van studenten die in deze inschrijvingsregisters als Fries (Oost-Fries, Ommelander Fries en Westerlauwers Fries) konden worden herkend. Deze lijst confronteerde hij vervolgens met - opnieuw grotendeels door hemzelf, soms zelfs uit ongepubliceerd archiefmateriaal samengestelde - lijsten van geestelijken, predikanten, juristen, notarissen, bestuurders, militairen, mathematici en medici. De kern van het boek is de kwantitatieve vergelijking van deze twee immense gegevensbestanden.

In de per maatschappelijke sector geordende hoofdstukken wordt steeds bepaald hoeveel van de in zo'n sector werkzame mensen hadden gestudeerd. Dit deel van het onderzoek betreft zowel Groningen (Stad en Lande) als Westerlauwers Friesland. Bovendien geeft Zijlstra in het kader van deze opzet erg veel nuttige informatie over de institutionele vormgeving van de genoemde gewesten. Zijlstra heeft al dit werk verricht met een duidelijk doel voor ogen. Het boek heeft als titel: *Het geleerde Friesland — een mythe?* en in

het licht van het ontmythologiserende karakter dat de moderne geschiedschrijving nu eenmaal aankleeft, is dat natuurlijk een retorische vraag. De laatste alinea van het boek luidt dan ook voorspelbaar: 'We kunnen aldus besluiten dat Friesland en Stad en Lande geen uitzondering vormen in het geheel van de Zeventien en later Zeven Provinciën, maar perfect passen in het tot nu toe bekende beeld.' (p. 300). Friesland was niet geleerder dan welk ander gewest dan ook. Maar is deze conclusie terecht? Om

meer dan één reden vind ik van niet. De vraag is ten onrechte retorisch gesteld. Ik wil dat in deze recensie toelichten.

Humanistische topiek

Cruciaal vind ik in dit opzicht bladzijde 1 van het boek. Daar wordt Viglius van Aytta geciteerd en Floris van Egmond geparafraseerd: 'Ik ben zo blij dat ik uit het geleerde Friesland kom' (Viglius in 1529) en 'geen land heeft zoveel studenten als Friesland' (Egmond in 1515). 'Het is de vraag', commentarieert Zijlstra, 'of met die uitspraken een historische realiteit weergegeven wordt of dat er gewoon sprake is van humanistische topiek of overdrijving. Om dit vast te stellen dient bepaald te worden, hoeveel studenten Friesland (en Stad en Lande) voortgebracht heeft in de periode ca. 1380-1650.'

Dit is curieus. Allereerst blijkt dus dat er klaarblijkelijk maar twee mensen zijn die beweerd hebben dat Friesland zo geleerd was. In dat geval zou ik niet direkt spreken van een 'mythe'. Maar vervolgens - merkwaardiger nog - wordt dus gesteld dat het, om deze twee meningen uit de periode 1515-1530 tegen te kunnen spreken, nodig is om alle Friese studenten uit de periode 1380 tot 1650 in kaart te brengen. Deze gargantueske onderzoeksstrategie wil mij niet als valide, laat staan als erg efficiënt voorkomen.

Nu zou iemand kunnen tegenwerpen dat deze 'humanistische topiek' niet meer dan een aanleiding was om een groot kwantitatief onderzoek te verrichten en dat daarin dan ook de waarde van dit boek ligt. We hebben immers nu een overzicht van de plaats van de afgestudeerde in de Friese maatschappij. We zouden het Zijlstra dus niet hoeven aan te rekenen dat hij zijn aanleiding ongelukkig gerwijst wat te impliciet heeft gehouden. Ik ben het daarmee niet eens. Zijlstra had juist de waardering van de 'geleerdheid' in de maatschappij heel expliciet aan de orde moeten stellen. En dat niet om deszelfs wil, maar omdat de rest van zijn boek daarmee staat of valt. Alvorens met aantallen aan te komen dienen

Viglius van Aytta op een gravure die in 1587, tien jaar na zijn dood (de tekst op de afbeelding geeft abusievelijk 1578) verscheen in F. Galle, *Virorum doctorum effigies* (uit: Rond Viglius van Aytta)

definities te worden geformuleerd en begrippen te worden gewaardeerd. Wat hebben we er bijvoorbeeld aan te weten hoeveel Friese bestuurders hadden gestudeerd als we niet een idee hebben van het kwalitatieve verband tussen die studie en de deelname aan het bestuur?

Patronage

'Geleerdheid' had in deze tijd zonder toelatingsexamens en zonder expliciet geformuleerde functie-eisen een vage, minder beroeps- en meer stands- en statusgebonden betekenis dan hedentendage. Dit blijkt bijvoorbeeld goed hieruit, dat juist humanisten een ideaal van universele geleerdheid nastreefden en dus heel graag wisselden van vak en zelfs van beroep. Kom tegenwoordig maar eens om een arts in dienst van het Koninklijk Huis, die vervolgens hoogleraar klassieke talen wordt. In het begin van de zeventiende eeuw keek niemand raar op toen Sixtus Arcerius deze dubbelrol speelde (p. 247).

Ditzelfde blijkt ook uit de manier waarop toenmaals 'werk' werd verdeeld. Banen en functies kreeg men niet op grond van een doorlopen studie, maar meestal binnen patrooncliënt verhoudingen. Zijlstra constateert dat zelf ook: 'voor het vervullen van de meeste genoemde functies was het echter niet nodig een studie gevolgd te hebben.' (p. 176) Hij schrijft dit echter ergens in een achteraf-paragraaf en - wat erger is - hij heeft niet de juiste strekking van het patronage-systeem doorzien. Hij blijft spreken van uitzonderlijke kuiperijen, waar de gemiddelde historicus van de vroegmoderne tijd tegenwoordig toch wel weet dat patronage juist de regel was. De arts Arcerius zal zijn hooglerarschap Grieks te danken hebben gehad aan zijn 'patroon', de stadhouder Willem Lodewijk.

Door dus niet in te gaan op de, mogelijk ook nog veranderende plaats en waardering van geleerdheid in de maatschappij en op het (veranderende) verband tussen studie en loopbaan, maakt Zijlstra zich schuldig aan een materieel anachronisme. De lezer moet maar aannemen dat het vroeger net zo ging als nu.

Identificatieperikelen

Maar, zo luidt een nieuwe mogelijke tegenwerping, laten we ook dit bezwaar even terzijde schuiven. Heeft Zijlstra dan niet in ieder geval toch laten zien hoeveel mensen door de tijd heen in Friesland in bepaalde sectoren hadden gestudeerd? Opnieuw heb ik

echter mijn bedenkingen. Het heeft de schijn dat de tabellen en grafieken bij lange na niet zo precies zijn als ze lijken. Om dit toe te lichten eerst enkele woorden over het in methodisch opzicht ergerniswekkend impliciete karakter van dit boek. Tegen een meerprijs van f 25,- is op floppy disk een lijst beschikbaar met daarop alle ingeschreven studenten. In de toelichting wordt heel slordig gemeld: 'Het bestand bestaat uit 12.353 records (per student 1 record) met ieder 22 velden.' In het kader van deze bespreking heb ik dit ASCII-bestand in een database ingevoerd (Reflex 2.0). Het blijkt te bestaan uit 11.248 records, die bovendien niet het totale aantal studenten, maar het totale aantal verwerkte inschrijvingen betreffen. Zijlstra zelf heeft het over bijna 6500 studenten (p. 5). Maar over de verschillen: geen commentaar. We moeten er zelf maar achterkomen dat een en ander zich laat verklaren doordat veel studenten aan meer dan één universiteit studeerden. En vervolgens ook zelf opmerken dat dit natuurlijk identificatie-moeilijkheden heeft opgeleverd. Het zal toch niet altijd mogelijk zijn om eenzelfde student op zijn *peregrinatio* te volgen. Is bijvoorbeeld de Arnoldus Arnoldi (een zeer algemene naam) uit Emden die zich op 14 september 1643 in Groningen inschreef dezelfde als de Arnoldus Arnoldi uit Emden die zich op 5 mei 1644 bij de Leidse rector meldde. Natuurlijk kan men van Zijlstra niet verwachten dat hij al deze keuzes verantwoordt. Des te meer echter was het nodig om in algemene termen de gevolgde strategie methodisch te verankeren. Zijlstra had bovendien door middel van een nummersysteem heel gemakkelijk in de bijgeleverde lijst kunnen aangeven welke inschrijvingen hij aan dezelfde personen toerekent.

Plaatsnamen

Er is veel meer dat op een slordige werkwijze duidt. Een volgend bezwaar tegen de lijst is de geringe mate van standaardisering. De beschikbare gegevens zijn niet consequent over de beschikbare velden verdeeld. Soms staan plaatsnamen in het veld 'geboorteplaatsen', soms in het veld 'diversen'. De spelling van de genoemde plaatsnamen is niet genormaliseerd; van 102 geïdentificeerde Oost-Friese plaatsnamen bijvoorbeeld blijken er 54 stelselmatig en 16 soms fout gespeld (vriendelijke mededeling van Otto Knottnerus). De namen van de universiteiten worden op verschillende manieren aangeduid (bijvoorbeeld

Löwen/Lowen, Frankfurt/Frankfort, Parijs/Paris, Köln/Koln). Het had de toegankelijkheid van het boek ook bepaald verhoogd wanneer op schijf of in het boek lijsten waren opgenomen met daarop alle voorkomende invullingen van de verschillende velden, dus de genoemde beroepen, geboorteplaatsen, studierichtingen enz. Het maken van dergelijke lijsten zou Zijlstra zelf gemakkelijk tot enige nodige correctiewerkzaamheden hebben genoopt.

Lijst en tabellen

We hebben nu te maken met een erg 'ruwe' lijst, waaruit op geen enkele manier blijkt dat ermee gerekend is (wat natuurlijk wel gedaan is). Interpretatieve velden ontbreken. Waarom bijvoorbeeld niet een gecodeerd veld toegevoegd dat alle geboorteplaatsen in categorieën indeelt. Hetzelfde geldt voor de beroepen. Zijlstra moet zelf toch wel de beschikking hebben gehad over dergelijke ordenende indexen. Of heeft hij voor zijn tabellen ouderwets zitten turven? Heeft hij de Oost-Friese studenten die wel in de lijst met inschrijvingen opgenomen zijn, maar niet in het onderzoek naar de plaats van de afgestudeerden, soms met de hand uit het bestand gefilterd?

Ook om een andere reden is het een geweldige omissie dat de auteur zelf niet toelicht wat het verband tussen de lijst en zijn tabellen is. De invullingspercentages van de lijst zijn — voor wat de essentiële velden aangaat — namelijk statistisch gezien erg laag, te laag mijns inziens om significant te kunnen heten. Zijlstra laadt de schijn op zich ze met opzet niet te vermelden. Ik heb ze op grond van de bijgeleverde lijst zelf uitgerekend. Slechts de uit de matrikels afkomstige velden met daarin de namen van de universiteit, voornaam, achternaam, datum van de inschrijving en de bron zijn voor 99.8% tot 100% ingevuld. De velden 'sociale herkomst', studierichting en geboorteplaats zijn resp. voor 58, 50% en 47% ingevuld. Ook deze velden zijn voor een vermoedelijk groot deel ontleend aan de primaire bron van de matrikels. Alle overige velden hebben op één uitzondering na een invullingspercentage van onder de 20%. Die ene uitzondering betreft het cruciale veld 'beroep na studie'; dat veld is in 30% van de gevallen ingevuld. Nota bene: dit boek beoogt een kwantitatief onderzoek te zijn naar de plaats van de afgestudeerde in de maatschappij, maar hoe zit het dan met de overige 70% van de inschrijvin-

gen van Friese studenten. Waar zijn die terecht gekomen? Zijlstra doet er het zwijgen toe.

Atypische selectie?

Mijn lijst met methodische bezwaren is langer. Zijlstra meet namelijk met meerdere maten. Hij heeft allereerst zijn lijst met uit Friesland afkomstige studenten. Van deze lijst zegt hij zelf al, dat ze niet compleet is, omdat de matrikels niet compleet zijn en ook omdat niet alle matrikels bewaard zijn. Hij doet echter geen enkele schatting van het aantal gemiste 'inschrijvingen'. Vervolgens heeft hij lijsten gehad met namen van beroepsbeoefenaars in bepaalde maatschappelijke sectoren. Maar hij bespreekt niet (of slechts heel terloops) in hoeverre deze twee lijsten compatibel zijn. Sommige beroepsbeoefenaars in Friesland waren immers niet uit Friesland afkomstig en sommige Friese studenten waren niet in Friesland werkzaam. Zijlstra had m.i. schattingen moeten beredeneren, maar doet er het zwijgen toe.

De lage invullingspercentages van de biografische velden in de database zeggen veel over de mate van identificatie van de in de matrikels genoemde studenten met de door Zijlstra zelf samengestelde lijsten (die ik ook graag had willen zien; er was op de floppy disk nog ruimte genoeg over). Ik hoop dat hij me zal tegenspreken, maar ik vermoed dat Zijlstra niet meer dan op zijn aller-, allerhoogst 30% van de inschrijvingen in de Friese maatschappij als afgestudeerden heeft teruggevonden. Statistisch gezien lijkt me bij zo'n geringe correspondentie de vraag naar de representativiteit aan de orde. Maar of we hier met een atypische selectie van 30% te maken hebben? Zijlstra rept er niet over. Hoe groot dus in zijn uitspraken en oordelen de marges van waarschijnlijkheid zijn, dat valt op grond van wat Zijlstra ons zelf meedeelt in de verste verte niet te zeggen. Persoonlijk zou ik daarom geen enkel cijfermatig resultaat uit dit boek overnemen anders dan met één slag om de arm, twee wapperende handen en drie vraagtekens.

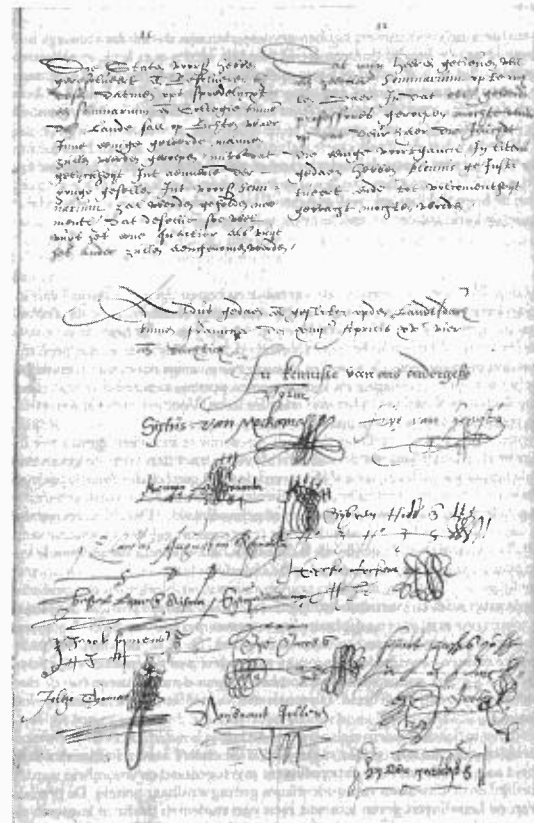
Lange-termijn veranderingen

Wie een geschiedenis schrijft van het verband tussen universiteit en maatschappij over een periode van bijna driehonderd jaar, kan niet zonder goede vraagstelling. De vraag naar het eventuele mythische of topische karakter van de Friese geleerdheid lijkt me te beperkt. Het had - op grond van het verzamelde materiaal - veel meer voor de hand gelegen om het verband tus-

sen sociale mobiliteit en universitaire studie tot uitgangspunt te maken. Zijlstra had bijvoorbeeld de adel uit zijn verzameling kunnen filteren om zo te kijken in hoeverre juist voor de middenstanden een studie een middel was, niet om een specifieke baan te krijgen, maar om status en daarmee niet een zozeer persoons- als wel familie-gebonden sociale mobiliteit te verwerven, die vervolgens de individuele familieleden toegang verschaft tot bepaalde functies en banen. Vervolgens had hij misschien vanuit een lange termijnperspectief de vraag naar het verband tussen de aantallen studenten en de veranderende maatschappelijke omstandigheden aan de orde kunnen stellen. Dan had hij mijns inziens ook de winst geboekt van nauwere aansluiting bij gangbare vraagstellingen uit de moderne universiteitsgeschiedenis. Nu komt hij eigenlijk niet verder dan het verklaren van stijgingen en dalingen van deze aantallen uit politieke veranderingen (b.v. pp. 15-16). In de universiteitsgeschiedenis lijkt me dit een over het algemeen achterhaalde manier van verklaren. Politieke omstandigheden leveren incidentele verklaringen. Lange-termijn veranderingen moeten anders worden verklaard, op grond van sociaal-mentale veranderingen bijvoorbeeld. Dan ook zou de toepiek van het geleerde Friesland beter uit de verf hebben kunnen komen. Zou namelijk de maatschappelijke opwaardering van 'geleerdheid' niet het resultaat kunnen zijn geweest van de opkomst van middenstanden die in het begin van zestiende eeuw daar baat bij hadden? Dat ik pas aan het eind van mijn bespreking met zo'n (trouwens open) vraag kom, ligt niet aan mij, maar aan dit boek, dat te veel het resultaat is van ijver en te weinig van denkracht.

Vervolgstudie

Zijlstra's boek is zo naar mijn mening helaas niet veel meer dan een voorlopig onderzoeksrapport en het is terecht dat de lijst met inschrijvingen niet in data-base-formaat, maar als ASCII-bestand wordt meegeleverd. De prosopografisch geïnteresseerde kan in Word-Perfect de F2-toets gebruiken om te kijken of iemand uit zijn doelgroep misschien heeft gestudeerd.

Deze Statenresolutie van 14 april 1584, waarin de oprichting van een 'Seminarium ende Collegie' wordt aangekondigd, lag aan de basis van de in 1585 geopende Franeker universiteit (ill: Ryksargyf yn Fryslân)

Maar daarmee houdt het voorlopig op. Daar staat natuurlijk wel tegenover dat het me ook nogal een klus was die op Zijlstra's schouders werd gelegd. Ik denk dat ook de opdrachtgevers en begeleiders hier niet helemaal vrijuit gaan. Of het boek gered zou zijn met een meer werkbaar opdracht, of door Zijlstra meer tijd te gunnen, of dat de computerondersteuning adequater had gekund, ik weet het niet. Wat ik wel weet, is dat deze mooie en bewerkelijke materiaalverzameling nu verder niet in de kast hoort te blijven liggen. Hopelijk krijgt Zijlstra de kans om zich te revancheren en een vervolgstudie te vervaardigen waarin op methodisch expliciete wijze een gestandaardiseerde versie van de data-base(s) wordt geanalyseerd aan de hand van een gepreciseerde vraagstelling.

Goffe Jensma

S. Zijlstra, *Het geleerde Friesland - Een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650* (Leeuwarden - Fryske Akademy 1996) 344 pag. (+ floppy disk met daarop een lijst met alle inschrijvingen van Friese studenten aan Europese universiteiten)

Zorgen voor zekerheid

“Ick bispreeck Agnieten, myn basterdochter, hondert enckell golden fl. ens, inndien dat zie hoer well regiert ende buitenn myn live wyffs wille niet doet. Ick bispreeck mester Syttie, pastoer inn Franicker, myn pastertzoenn, vierhondert enckell golden fl....” (testamint fan Hessel Martena, 1517).

De útjefte fan *Friese testamenten tot 1550* troch G. Verhoeven en J.A. Mol hat oanlieding foar de neamde tekstbe-soargers west om in yn- en begeliedend boek gear te stallen mei stúdzjes oer en nei oanlieding fan dy testaminten. It krige de hiel tapaslike namme “Zorgen voor zekerheid” mei. Yn de bondel fynt men sân bydragen fan seis auteurs. Yn harren earste plan hienen Verhoeven en Mol der oer tocht om de útjefte fan de testaminten te foarsjen fan in lange ynliding oer de betsjutting fan de testaminten as boarne om ús kennis fan it ferline te fergrutsjen. Net de ûnwissens oer de dea, mar dy oer harren eigen mooglikheid om in tiidleas byld te jaan fan de wittenskiplike fraachstellingen dêr’t de testaminten mei bestudearre wurde koenen, wie foar harren oanlieding om te kiezen foar in aparte útjefte mei artikels oer dy testaminten. Wat dat oanbelanget skriuwt Mol yn de ynliding: “Bovendien zijn bronnenuitgevers nooit van alle markten thuis en horen zij het bestuderen van de uit te geven teksten aan anderen over te laten.” As besprekker fan it boek sjocht men dan wol efkes frjemd op as krapoan de helte fan de artikels fan de tekstbe-soargers sels ôfkomstich is! Mar net-tsjinsteande dizze lytse tsjinstridichheid moat men fêststelle dat hjir in prachtige bondel mei stúdzjes leit oer it midsieuske Fryslân.

Lette tradysje

De earste bydrage, ‘De beoorkondiging van testamenten in middeleeuws Friesland’, is fan G. Verhoeven. Hy besiket nei te gean wat yn Fryslân de oarsprong fan it beoarkondigjen fan testaminten is en wa’t de beskriuwers fan de testaminten wienen. Wie foar Utert om 1350 hinne it testamentsjen al hiel gewoan, yn Fryslân fynt men pas yn 1399 it earste testamint. Ek bestie yn Utert al frij ier in notariaat foar it beoarkondigjen fan testaminten, wylst yn Fryslân oant 1525 de geastlikheid it grutste oanpart hie yn it notearjen fan de lêste wil. Dat dit hjir yn de midsieuwen benammen tabetrouw wie oan de geastlikheid, lit him ferklearje út it feit dat hja faak dejin-

gen wienen mei goeie skriftlike feardigens. En hja hienen der as sekulier of regulier geastlike belang by fanwege de skinkingen oan tsjerke en kleaster dêr’t de testateurs har ferplicht ta fielden. Dêrnêst ûntbruts yn Fryslân in hofkultuer dy’t foar in sterker boargerek notariaat soargje kind hie. Pas mei it Saksysk bewâld yn de sechjinde ieu soe dy ûntstean. Verhoeven neamt ek dat earder yn ‘e midsieuwen it mûnling wurd fan sân tsjûgen swierder gou as it beoarkonde wurd mei it segel fan twa of trije persoanen. Troch it ûntbrekken fan boarnemateriaal is it foar Verhoeven net mooglik oan te jaan hoe’t de ûntjouwing foar 1400 west hat. Hy ferûnderstelt yn alle gefallen dat de tradysje fan it beoarkondigjen fan testaminten yn Fryslân letter op gong kaam as yn Utert.

Intestaat-rjocht

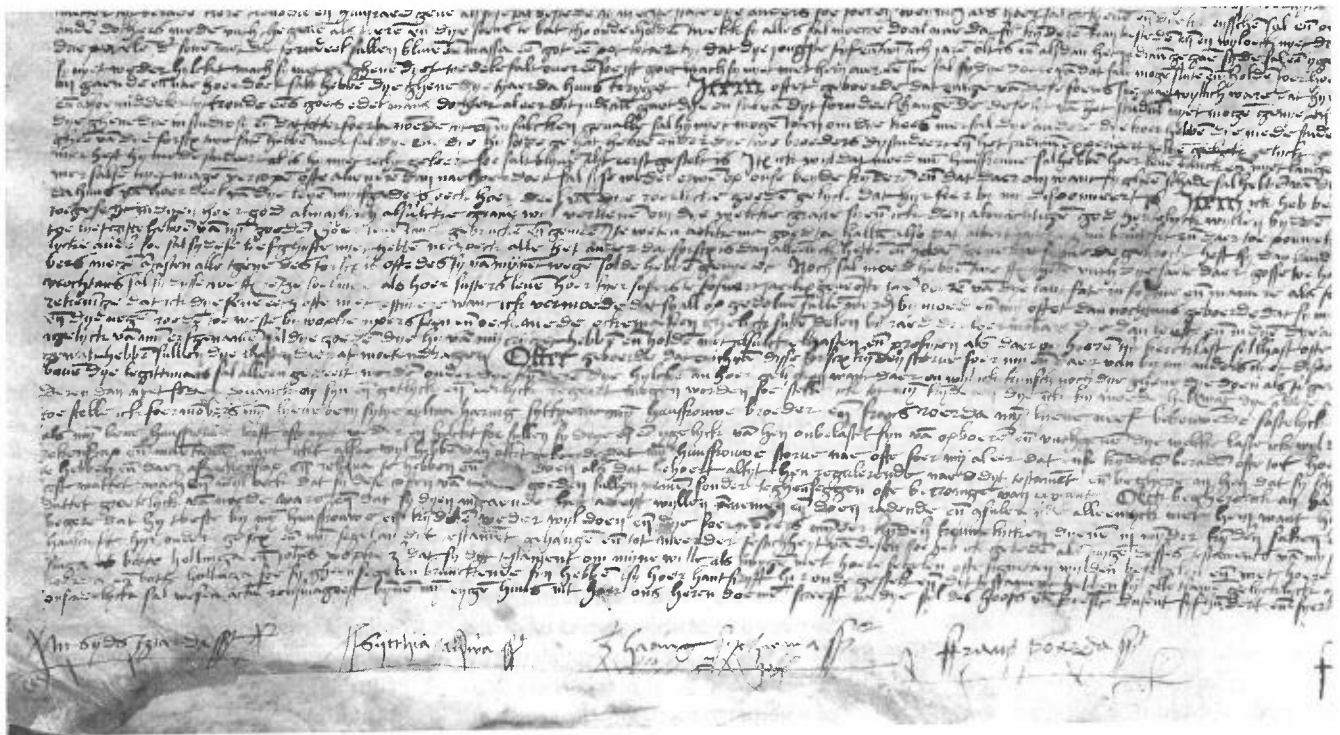
It twadde artikel hyt ‘De erfstelling in de Friese testamenten tot 1550. Een plaatsbepaling.’ Neffens de skriuwer, C.M. Cappon, is de erfstelling al hiel âld. Mei it begryp erfstelling wurdt it eksplisyt takinnen bedoeld fan it erfskip oan beskate persoanen. Sa hienen de Romeinen 450 f. Kr. al de erfstelling. Troch it ferlies fan it agrarysk karakter fan dy maatskippy waarden de famyljebannen losser en krige de *pater familias* in hast ûnbeheinde macht oer it famyljefermogen. Dat gong sels sa fier dat er natuerlike erfgenamten ûntervje koe en net-famyljeleden dêrfoaroer yn ‘e beneaming komme litte koe. Wichtich wie de regel dat de neilittenskip net tagelyk foar in part sûnder (intestaat) en foar in part mei in testamint ferervje koe. Nei de yniensstoarting fan it Westromeinske ryk bleau it klassike testamint bekend, mar wol kamen dêrnêst yn de tiid fan it Frankyske ryk oare skinkingsfoarmen. Pas mei de opkomst fan de Italiaanske stêden om 1100 hinne, ferspriedt it klassike testamint him stadichoan nei it noarden. De opkomst fan de rjochtenstúdzjes oan de foarrinders fan de universiteiten soarge û.o. troch harren studinten foar fersprieding oer hiel West-Europa. Fangefolgen wie it testamint yn de trettjinde en fjirtjinde ieu

al in frij algemien ferskynsel. Yn Nederlân en Fryslân bestie fanâlds it gewoanterjocht, in regeling dy’t it testamint net fanneden hie. Troch de belangen fan de tsjerke (*donatio pro anima*) en de fersprieding fan it gelearderjocht krige it testamint ek in plak yn Nederlân.

Yn de germaanske lannen hie it individu mar in beheind skinkingsrjocht. Fan oarsprong wie it besit yn de Fryske lannen in famyljebesit. Cappon sprekt dêrom ek fan in legatentestamint om’t de testateur by ferstjerren mar in beskieden part fan de natuerlike erfopfolging útsûnderje koe. Opfallend foar de Fryske testaminten, ferlike mei dy út de oare parten fan Europa, is it grutte tal testaminten mei in erfstelling (74%). Dit ferskynsel wurdt ferklearre fanút it ûntbrekken fan in sintraal gesach yn Fryslân en dêrmei troch de belangrike rol dy’t de gelearde geastliken hienen yn de Fryske rjochtspraak. It kanonike rjocht fan de Roomske tsjerke, dat basearre wie op it Romeinske rjocht, koe sa yn Fryslân krêftiger trochwurkje as yn oare parten fan Europa. Yn Fryslân bleau lykwols ek it intestaat-rjocht yn ‘e fyftjinde ieu bestean, ommers “it goed is foar it neiste bloed”. Dochs hienen ferstannige haadlingen wol belang by in testamint: sa koenen se harren eigen sieleheil feilich stelle, reboelje yn ‘e famylje foarkomme en soargje foar kontinuïteit fan it famyljegoed troch it forndeel (sj. hjirûnder). Cappon jout yn syn artikel in helder oersjoch fan de ûntsteanskiednis fan it testamint en de delslach hjirfan yn Fryslân.

Besitskearn en famyljekontinuïteit

It folgjende artikel, “Consolidatie van familiebezit en status in middeleeuws Friesland” fan P.N. Noomen, slút moai oan by it lêste part fan Cappon syn opmerkings oer it forndeel. Noomen hat ûnderwilens bewiisd in erudyt skriuwer te wêzen dy’t ferbannen wit te lizzen fanút nije perspektiven. Wol hie hy de triid fan it ferhaal wat dúdliker markearje kind mei oerstiigjende gearfettings. Noomen besiket yn syn artikel sjen te litten dat der yn Fryslân foar en nei de midsieuwen in stribjen west hat om in kearn fan it famyljegoed safolle mooglik byinoar te hâlden as drager foar de famyljekontinuïteit. Yn ‘e midsieuwen wie foar it Aldfryske rjocht it besit in famyljebesit en as

In fragmint fan it testamint fan Syds Tjaarda út 1540. It dokumint (109 x 58 sm.) dat út twa stikken perkamint bestiet is mei syn 55.000 leettertekens it grutste Fryske testamint út de tiid foar 1550 (ill.: Ryksargyf yn Fryslân)

sadanich minder kwetsber as it besits-behear neffens it Romeinske rjocht. Dêr stie ommers it persoanlike aspekt mear sintraal. Dêrom besocht, benammen nei 1500, it haad fan de famylje troch de testamintêre konstruksje fan it forndeel of it 'fideicommiss' in part fan it famyljebesit as ûndielber gehiel foar de takomstige generaasjes te ferankerjen. By de Liauckema's soe it famyljegoed oan de âldste soan fererve moatte.

De skriuwer makket dúdlik dat de Fryske wrâld fan de eallju foar de komst fan it sintraal gesach yn 1498, dus yn 'e midsieuwen, oars wie as yn de tiid dêrnei. Foar de Liauckema's konstatearret Noomen yn 'e midsieuwen in krêftige bân mei pleatslike mienskip en maatskiplike organisaasje, wylst dat feroaret mei de komst fan in sintraal gesach. Oerfloedich jout Noomen hjirfan foarbylden foar alle maatskiplike terreinen. Hiel aardich yn dit ferbân is syn ferliking fan de posysje fan de Liauckema's mei dy fan Syds Tjaarda: de Liauckema's besochten har mear oan it âlde fêst te hâlden, wylst Tjaarda him rjochte op de nije tiid.

Noomen jout in nijsgjirrige hypoteze oer it momint fan ûntstean fan in mear eksplisyt familiêr-besef (s. 91), ntl. de tolfte ieu. Neffens de skriuwer

hienen de sibskippen foar dy tiid in mear kognatysk karakter (sibben fan memmekant) sûnder in fêste famyljenamme. De hypoteze makket yn alle gefallen de kontinuïteit fan de Fryske adel fan dat stuit ôf oannimlik. Dochs bliuwt it in yntrigearjende fraach wêrom't no krekt yn dy tiid yn Fryslân sa'n omslach ûntstie. Wie it in gefolch fan de djippere kristianisearing fan Fryslân wêrtroch de aldestamintyske stamheiten mear ta de ferbylding sprutsen? Of makke de befolkingsgroei en dêrmei it tanimmen fan de *princeps* (foaroansteanden, liederen) yn de patri-lineêre opbou as seleksjemeganisme needsaaklik om de ploech fan de "earsten" lyts en dêrmei elitêr te hâlden? Of soe de feroaring dochs minder polêr kognatysk-agnatysk west ha as de skriuwer ha wol (agnatysk: fererving oer de manlike kant)? Gearfetsjend kin men sizze dat it artikel in soad ynformaasje jout, dat it mannich probleem út de midsieuwske Fryske skiednis oan 'e oarder stelt en dat it de lêzer, nettsjinsteande de oerdied oan fasetten, fassinearret.

Oersjoch

It fjirde artikel 'Friezen en het hierna-maals. Zieleheilsbeschikkingen ten gunste van kerken, klooster en armen in testamenten uit Friesland tot 1580'

fan J.A. Mol, is in helder ferhaal oer opbou, ynhâld, bedoelings en ûntjouwing fan de Fryske testaminten. It artikel hat yn 1986 earder publisearre west en is licht bywurke. Lykas de titel al oanjout sjocht de auteur foaral nei it testamint as middel om de siel te rêden; it ferpartsjen fan it famyljegoed behannelt er net. Mol syn stelling dat it rêden fan de siel yn de midsieuwske Fryske testaminten it wichtichste motyf foar it testamentsjen is, fynt gjin stipe yn it artikel fan Cappon (s. 67). Dy wol ha dat it regeljen fan de ierdske saken bêst ris op it foarste plak stean kinnen hat. Mol ferhellet dat it klassike testamint yn Fryslân foarôfgien waard troch it kanonike. En dat wie krekt bedoeld om de geastliken en tsjerken te be-geunstigjen. Soks soe al foarkomme yn de 14e ieu (Wilkerren Opstalbeam). Sa soe it beoarkondige testamint dan wer earder yn Fryslân brûkt wêze kinne as Verhoeven ha wol (s. 15), alhoewol't Verhoeven mear it boargerlike testamint foar eagen stiet. Mol syn ferhanneling jout in goed oersjoch fan de ferskillende soarten sieleheiljeften: oan hilligen, hearen, kleasters en charitative beskikkings. Hy hat dat yn acht grafiken nochris ekstra oersichtlik makke. Hiel opfallend is, dat yn de rin fan de 16e ieu it tal beskikkings oan de Roomske tsjerke

ôfnimt: in teken fan in mentaliteitsferoaring en in reformatoaryske foarboade.

Foar de lêzer dy't gau ynsjoch ha wol yn de eftergrûn fan it midsieuske Fryske testamint, mar gjin nocht hat oan alle "zorgen voor zekerheid", is dit artikel yn alle gefallen in needsaak.

Fan misfundaasje nei earmesoarch

It testamint as boarne foar kennis oer de midsieuske earmesoarch is in saak dêr't J. Spaans yn har artikel 'Testamenten als bron voor de geschiedenis van de armenzorg' omtinken oan jout. No hie in eardere stúdzje dy't lâns dizze wei de earmesoarch beseach net sa'n goeie parse krigen (W.K. Jordan, Philanthropy in England, 1480-1660, etc.), mar, sa seit Spaans, foar Fryslân binne der amper oare boarnen om wat oer dizze kwestje gewaar te wurden. Om't fanâlds de earmesoarch as fanselsprekkend ta de taak fan de tsjerke hearde, wurdt hjir oer yn de boarnen net faak eksplisyt ferhelle. Pas oan de ein fan de midsieuwen komme der aparte ynstellings mei in goed doel. Sels yn doarpen ûntstienen gasthuzen as der lokale famyljes wienen dy't har derfoar ynsette woenen.

Neigeraden yn 'e sechtjinde ieu de ynfloed fan it humanisme en de reformaasje tanimt, is der neffens Spaans in dúdlike ferskowing yn de aard fan de testamintêre beskikkings te fermimmen: mear foar de earmesoarch en minder foar de misfundaasjes. Foar de fierdere stúdzje nei dy sechtjinde ieu-ske feroarings yn de earmesoarch, soe de útjefte fan de testamenten 1550 - 1600 fan grutte wearde wêze, sa pleitet Spaans. In útjefte-winsk dy't sûnder mis ek libbet by in soad oare lju mei

noch wer oare ûndersyksfragen. Dus FA: útjaan dy boel fan 1550 - 1600!

Stúdzjefoarsjennings

Ek foar ûndersyk nei stúdzjefinansiering binne de testamenten gaadlik boarnemateriaal, sa lit S. Zijlstra sjen yn syn artikel "Studie en studiefinanciering in Friesland in de late middeleeuwen en de vroeg-moderne tijd: de gegevens uit de testamenten". De auteur fernijt ús dat der sels om 1200 hinne al Friezen wiene dy't nei Parys of Oxford teagen om harren geast te laavjen oan de iere wittenskip yn Europa. Om't de stúdzjeplakken faak in ein út de buert leinen, wie der nochal wat jild fanneden foar soks. Fan de twadde helte fan de 15e ieu ôf hat Zijlstra yn de matrikels fan ferskate Europeeske universiteiten haadlingsoannen fûn dy't rjochten studearren. Hy leit in ferbân mei de strideraasje en gemis oan bestjoer dat der doe yn Fryslân wie. Opfallend is dat ek de oansteande prysters faak rjochtenstúdzjes dienen, alhoewol't fansels it wichtige plak fan it kanonike rjocht yn Fryslân in soad ferklearret. Nijsgjirrich is in beskikking yn it testamint fan Syds Tjaarda. Om foar te kommen dat der in skeel ûntstean soe oer it famyljegoed, bepaalde Tjaarda dat de geleardste fan syn trije soannen it famyljegoed krije soe (foar gelearde skiedsrjochters hied er ek soarge). Gearfetsjend kin men sizze dat Zijlstra in helder oersjoch jout fan de âlde stúdzjefoarsjennings yn Fryslân. Ek as ynliding op dat mêd is it in tige gaadlik artikel.

Eale neiteam

It wol of net trou wêzen oan in libbensmaat en it hawwen fan bern bûten in legitime relaasje om, is in ûnderwerp dat yn ús hjoeddeiske kultuer ta

de ferbylding sprekt. Films en tillefysjeproduksjes binne dêr de lûde tsjûgen fan. It sil jin dan ek gjin nij dwaan dat J.A. Mol yn syn artikel "Speelkinderen en papenkroost. Testamentaire beschikkingen ten gunste van bastaarden" in saak oan 'e oarder stelt dy't men al gau lêst mei de nijsgjirrige fraach: "Koe it al, of koe it net?" De lêzer mei it alfêst witte, it koe al. Yn hokker wrâld dat allegearre koe en hokker motiven de lju dêrfoar hienen, lit Mol ús sjen mei tal fan foarbylden út de Fryske testamenten. It docht bliken dat der in grut spanningsfjild bestie tusken de minne rjochten fan de basterts en de praktyk fan it bestein foar harren yn de 15e en 16e ieu. Hear Foppe, fikaris fan Tsjummearum hie sân bern. By it libben hied er dy al safolle skonken dat der foar syn wetlike erfgenamten, de omkesizzers, net folle mear oerbleau. Ek yn de haadlingfamyljes wienen de basterts akseptearre. Mol wol ha dat se troch harren sterke ôfhinklikheid fan de famylje sels fan militêr belang wienen yn de fyftjinde ieu-ske fetemaatskippij. Spitich dat de boarnen beheind binne, oars soe dy ûnderstelling op mear feiten basearre en dêrmei wissere wêze. Dit artikel foarmet fanút Frysk perspektyf in swide ôfsluting fan in deeglike bondel artikels. Sa liket it foar de Friezen al mei al in aardige tins dat se fia in bastert úteinliken allegear hearre kinne ta it neiteam fan in Fryske haadling. Sa blykt it eale Fryske folk dochs gjin myte te wêzen.

Rients Faber

J.A. Mol (red.), **Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de 15de en 16de eeuw.** Ljouwert/Leeuwarden, 1995

Honderden monumenten erbij Terpzolen in Friesland

Archeologen zijn een raar volkje. Alles wat ze vinden is uniek, alle onderzoek door niet-beroepscollega's moet verboden worden, en altijd is het over twaalfen als het gaat om de behartiging van de belangen van het bodemarchief. Vanuit hun standpunt hebben ze daarin niet eens ongelijk, en de wetgever lijkt zich bovendien aan hun zijde te scharen.

De realiteit is echter soms anders: ook archeologen kunnen zich vergissen. Misschien vergis ik me nu, maar tot het midden van de jaren tachtig was ik

een rabiaat tegenstander van het gebruik van metaaldetectoren door amateurs, terwijl ik daar sinds een jaar of tien (onder voorwaarden) juist een

groot voorstander van ben. Daarover is al eerder gepubliceerd (in het tijdschrift *Westerheem*). Die discussie hoeven we hier niet nog een keer te voeren. Maar er zijn wel raakvlakken met het thema van dit stukje: de archeologische monumentenzorg. Het beeld van het Friese bodemarchief is zwart, maar niet zo zwart als het door mijn collega's en mij in het verleden is geschilderd. Metaaldetectie door ama-

teurs heeft ons de ogen geopend voor wat er mis is en mede, hoezeer we te negatief waren over de potentie van het afgegraven Friese terpenland-schap.

Nieuw beleid nodig

Zonder bescheiden te zijn, stel ik vast dat de opgravingen bij Wijnaldum (1991-'93) heel wat hebben losge-maakt in Friesland. De inhoudelijke vraagstelling komt aan bod in het dit jaar te verschijnen eerste wetenschap-pelijke verslag. Maar de vraagstelling bij dat onderzoek was tweeledig: ook de archeologische monumentenzorg speelde een belangrijke rol. Hoe zat dat immers met al die spectaculaire (amateur-)detectievondsten op de opgravingsterp? Een beschermd monument waar jaar na jaar 'verse' bij-zondere vondsten werden gedaan? Er ontstond enige bezorgdheid over de efficiëntie van de wettelijke bescher-ming. Daaruit kwam het bekende pro-ject voort van RAAP Noord-Nederland, waarover al eerder in *Fryslân* (1995, nr.2) is geschreven. En nee, die bescherming blijkt inderdaad niet vol-doende te werken. Er is nieuw beleid nodig.

Als we daar dan toch aan gaan werken, laten we dan bijtijds een andere vergis-sing door archeologen toegeven: er is weliswaar meer verdwenen dan we hoopten (onder meer van beschermde terreinen), maar tegelijkertijd is er meer bewaard gebleven dan we vrees-den. Een belangrijke categorie monu-menten is namelijk ten onrechte over het hoofd gezien: de terpzolen, de ter-reinen van (deels) afgegraven terpen. Daarvoor is de laatste tijd al aandacht gevraagd in *Paleo-aktueel* en *Noorderbreedte*; laten we deze gelegen-heid benutten de zaken eens op een rijtje te zetten.

Rijk vondstmateriaal

Eerst waren er alleen een aantal ideeën: wat betekent het eigenlijk dat een terp is 'afgegraven'? Daar is nog nooit onderzoek naar gedaan, terwijl de terpzolen geen enkele status heb-ben, of hooguit die van wegwerpter-rein. Diepere ingravingen zoals water-putten zijn toch zéker nog bewaard gebleven, en misschien nog wel meer. Er werden plannen gesmeed eens een terpzool open te leggen, er werd geld voor vrijgemaakt, toen de ontwikkelin-gen ons voor waren. De amateur-archeoloog Jaap Scheffer meldde in 1994 interessante vondsten in de terp-zool van Stapert, tegen de zuidkant van Wommels aan. Op het terrein was nieuwbouw voorzien. Een opgraving

volgde, met in dit licht drie belangrij-ste conclusies: - de terp was in het mid-den volledig afgegraven, - de nederzet-ting uit de vroege ijzertijd die aan de terpvorming was voorafgegaan, was nog tamelijk gaaf aanwezig, en - uit alle perioden van de bewoning op Stapert waren waterputten te vinden, met inhoud.

Waren dan alle terpen volledig afge-graven? Korte tijd later, in 1995, werd de terpzool van Goutum-Noord be-bouwd. Onderzoek leverde niet alleen rijk vondstmateriaal op, maar toonde ook aan dat Stapert niet model kan staan voor alle Friese terpen: in Goutum-Noord waren de bewoningsla-gen uit Romeinse, Volksverhuizings- en Merovingische tijd nog intact, met de bijbehorende structuren. In datzelfde jaar liet een beperkte waarneming in het cunet van een gasleiding in de terpzool van IJslumburen zien dat daar in elk geval nog ingravingen uit de Merovingische tijd aanwezig waren. De volgende nieuwbouwwijk op een terp-zool betrof Groot Ropens, net ten zui-den van Harlingen. Hier bleek ruim een halve meter terprgrond niet te zijn afgegraven.

Detectorpiloten

Het laatste voorbeeld geeft weer aan hoezeer monumentenzorg, weten-schap en metaaldetectie door ama-teurs samenhangen. Het voert ons naar de terpzool van Hogebeintum. In het kader van de uitwerking van de opgraving Wijnaldum werd besloten alle middeleeuwse fibulae uit Friesland te inventariseren. Als we 'Wijnaldum' sec zouden publiceren, zou men natio-naal en internationaal steil achterover-slaan; de aantallen zijn indrukwek-kend. Wie in de Friese archeologie actief is, weet echter dat dit niet is wat Wijnaldum zo bijzonder maakt. Om geen verkeerde voorstelling van zaken te geven, moesten daarom ook de meer dan 1500 ongepubliceerde Friese fibulavondsten van detector-amateurs bij de publicatie worden betrokken. Meer dan 40 enthousiaste amateurs verleenden hun medewerking. Daar waren ook enkele detectorpiloten bij die verenigd zijn rond het Streekmuseum Tytsjerksteradiel. Hun vondsten zijn uitermate relevant voor de terpzolendiscussie. Weet U wat een goede stek is voor het vinden van schijffibulae? Uit vooral de negende en tiende eeuw? Ik zou er zelf niet opgekomen zijn, maar dat is de terp-zool van Hogebeintum (althans delen daarvan, waar ik nu even niet over schrijf). Dat houdt in dat zelfs bewo-ningslagen uit de laat-Karolingische

tijd daar nog aanwezig zijn. Na het 'afgraven' van de negen meter hoge terp, de hoogste in Friesland!

Integraal benaderen

Er zijn dus verschillende aspecten die onze aandacht vragen: de waarde van terpzolen, de waarde van detectorama-teurisme, de waarde van een integrale benadering van de archeologie, en de consequenties voor nieuw beleid. Mijn reactie op de eerste punten zal duide-lijk zijn. Nu het laatste nog. Terpzolen komen vooral onder archeologische aandacht als ze overbouwd dreigen te gaan worden, en het blijken voor de hand liggende en aantrekkelijke nieuwbouwlocaties te zijn. Een nieuw soort trots komt hier dus vooralsnog in conflict met economisch-planologische overwegingen. Mijn standpunt is dat de oorspronkelijke bestemming (met name ijsbanen) van veel (delen van) terpzolen de beste is. Zoals ik elders schreef: Laat de provincie-van-de-Elfstedentocht zijn ijsbanen tot (archeologisch) monument verklaren. Laten gemeenten de archeologische waarden meewegen bij planologische beslissingen, en als het niet anders kan een opgraving uit laten voeren. Laten detector-amateurs de terpzolen niet vergeten, en ook niet vergeten hun vondsten aan te melden. De provinci-aal archeoloog, die er volgens de kran-ten komt, krijgt het druk.

Jurjen Bos

Verborgen verleden belicht

'Tiken en flieën, stomaal en fiskgraten', oude kadasterkaarten en belastingkohieren; archeologen en historici bedienen zich tegenwoordig van de meest uiteenlopende technieken en bronnen om grip te krijgen op het verleden, aldus gedeputeerde dr Bertus Mulder in zijn toespraak ter gelegenheid van de opening van de tentoonstelling *Verborgen Verleden Belicht* in het Ryksargyf op 25 april jongstleden. In toenemende mate doen de beoefenaars van beide vakgebieden dit 'yn oparbeidzjen mei-inoar'.

De tentoonstelling geeft aan de hand van een twaalfstal onderzoeksvoorbeelden en -terreinen een beeld van de stand van zaken op dit gebied. Het is het concrete resultaat van de samenwerking tussen de Stichting Regionaal Archeologisch Archiverings Project RAAP-Noord Nederland, het Ryksargyf en de Fryske Akademy. Enkele bedrijven en het Fries Genootschap hebben de tentoonstelling mede mogelijk gemaakt.

Palimpsest

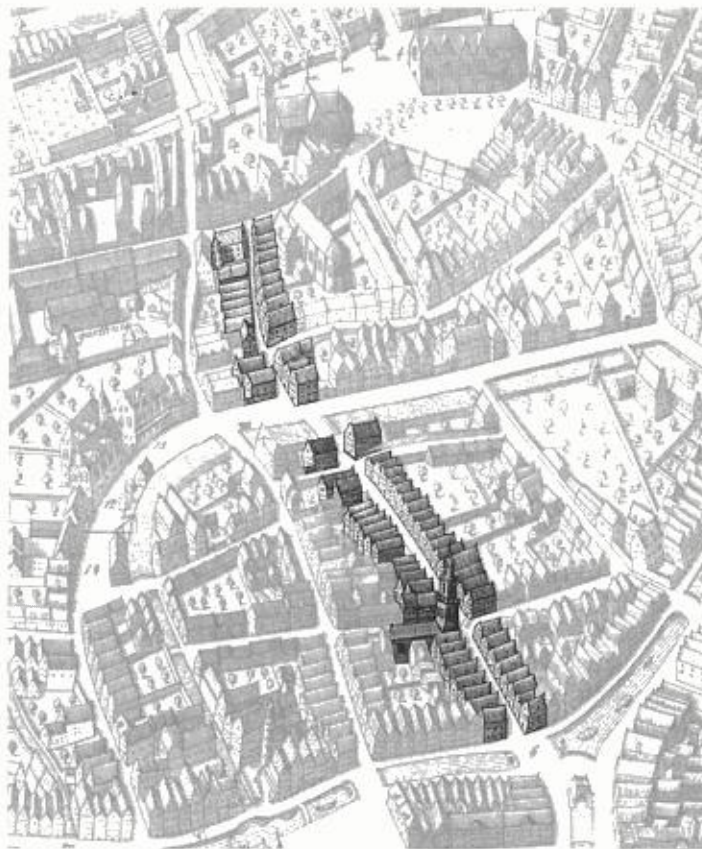
Bij de tentoonstelling hoort een zeer fraai en informatief boekwerkje, dat bedoeld is als introductie tot het historische en archeologische archief van Friesland. De publicatie is min of meer het kristallisatiepunt van de tentoonstelling en van de tot op heden ondernomen activiteiten van de betrokken onderzoekers op het terrein van de nederzettingsgeschiedenis. Hierin nemen de archeologen en historici het jaar 400 als uitgangspunt. Dat doen zij omdat vanaf dat moment sprake is van een min of meer continue bewoningsgeschiedenis van Friesland. Er wordt geen einddatum geleverd, maar lezing van het geheel wijst uit dat die doorgaans rondom het jaar 1500 ligt, op de drempel van de Nieuwe Tijd met andere woorden. Impliciet wordt daarmee aangegeven dat er vanaf dat moment voldoende schriftelijk bronnen- en kaartmateriaal ter beschikking staan en voorts nog genoeg fysieke getuigen van later datum aanwezig zijn om de nederzettingsgeschiedenis vanaf de Nieuwe Tijd te reconstrueren. De samenstellers zijn bovendien van mening dat de knooppunten en hoofdlijnen middeleeuws van oorsprong blijven. Dat laatste is gelet op de ruimtelijke ontwikkelingen na 1500 (verveningen, ontginningen, droogmakerijen, inpolderingen) natuurlijk maar ten dele waar en de veranderingen (ook vóór de ingrijpende stads- en dorpsuitbreidingen en ruilverkavelin-

gen vanaf pakweg 1950) zijn er beslist niet minder om. Voor een reconstructie van het middeleeuwse verleden is immers maar al te vaak een secuur graven in de grond, een minutieus speuren in de bronnen plus een kien combineren, associëren en vergelijken van bronnen en technieken noodzakelijk. Waarmee duidelijk is hoe ingrijpend en bepalend ook latere ontwikkelingen (i.c. 1500-1950) voor de ruimtelijke structuur van het huidige Friese landschap zijn geweest. Desalniettemin laten oudere tekstlagen zich, om een metafoor te gebruiken, op het palimpsest van het Friese landschap nog vaak verrassend goed ontcijferen, zo wordt duidelijk uit de begeleidende publicatie.

Het boerenbedrijf

Het boekje valt uiteen in een vijftal delen, waarin het accent achtereenvolgens ligt op de evolutie van het boerenbedrijf, dorpen als kerkelijke centra, kloosters, militaire bouwwerken en steden. In het eerste gedeelte over de boerenbedrijven wordt door de samenstellers een tweetal lange-termijn ontwikkelingen centraal gesteld. Om te beginnen is dat de - laat ik het noemen - 'actieve inpassing in en aanpassing aan de natuurlijke omstandigheden door de mens', die er toe leidde dat men zich bij het 'opnieuw' in gebruik nemen van het Friese land (vanaf ca 400) aanvankelijk vooral vestigde in de meest vruchtbare en veilige gebieden, met andere woorden op de zavelige oever- en kwelderwallen. De auteurs menen achter de uiteenlopende nederzettingvormen geen diepere ratio te zien dan de mogelijkheden die het natuurlijk milieu bood. Een dergelijk statement gaat mij iets te gemakkelijk voorbij aan culturele factoren. Zo'n unilineair verband zal wellicht hoogstens gelden voor de eerste eeu-

Een weergave van het oudste stedelijke Leeuwarden, de Kleine en de Grote Hoogstraat op de kaart die Johannes Sems in 1603 van Leeuwarden tekende (Uit: Verborgen Verleden Belicht)

wen na 400. In de vorm van ontginningen en bedijkingen, die - mede onder druk van een krachtige bevolkingsaanwas vanaf de tiende eeuw op gang kwamen - bracht de mens echter twee geheel andere, deels catastrofaal uitpakkende, ontwikkelingen in het natuurlijk milieu op gang. Een gevolg daarvan is dat de sporen van menselijke aanwezigheid en dus van nederzettingen in vooral het westelijke Waddengebied zo goed als totaal werden uitgewist. Met de komst van het christendom kreeg het nederzettingenpatroon, zoals de auteurs stellen, bovendien te maken met een hiërarchiserende component. Dit gegeven wordt weliswaar door hen afgezwakt door de scheiding van agrarische en niet-agrarische functies te koppelen aan de opkomst van cultische centra. Maar van deze oudste kerkelijke centra kan men zich nu juist afvragen of zij niet ter plekke van bestaande bevolkingsconcentraties, hoe gering die ook mochten zijn, ontstonden. In principe impliceert namelijk iedere bevolkingsconcentratie een niet-agrarische specialisatie, op basis van bereikbaarheid en draagvlak. Of sloten de oudste kerkelijke centra toch aan bij centra van een voor-christelijke cultus? Ook na het jaar 1000 blijkt, zoals de auteurs terecht signaleren, weer dat niet alle kerkelijke hoofddorpen tot marktcentra uitgroeiden.

De tweede ontwikkeling waarop het eerste gedeelte ingaat is de evolutie naar een toenemende specialisatie op agrarische activiteiten. Daarmee samen hangt een afsplitsing of ruimtelijke scheiding van niet-agrarische activiteiten, die zich vanuit de individuele boerenbedrijven of nederzettingen geleidelijk aan concentreerden in grotere dorpen, waarvan een aantal tot steden uitgroeide.

Agrarische nederzettingen

Aan de hand van een terp op een kwelderwal (Tjitsma te Wijnaldum), een radiaal verkavelde terp (Foudgum), een terpbuurschap (Tritsum) en een streekdorp in het veengebied (Wijnjeterp) schetsen de samenstellers een boeiend en gevarieerd beeld van de voorgeschiedenis van het boerenbedrijf als op zich staande ruimtelijke en economische eenheid. Via deze voorbeelden wordt duidelijk uitgelegd hoe deze uiteenlopende agrarische nederzettingen zich hebben ontwikkeld. Daarbij komt de vergelijking tussen de uiteenlopende landschappelijke situaties ten tijde van de vroeg-middeleeuwse occupatie van de nederzettingen niet echt uit de

verf. Waarom bleven de oude terpen in de knippige kweldervlakte rond Tritsum na 400 toch bewoond, terwijl zich elders op kwelder- en oeverwallen kennelijk hogere en rijkere gronden bevonden? Lag de zee op voldoende veilige afstand of lag het land hier destijds veel hoger dan de zee? Hadden de bewoners vanouds wellicht een bestaanswijze waarin de regelmatig terugkerende invloed van de zee veel meer geïntegreerd was dan in de periode na 400 waar men in eerste instantie de kwelderwallen opzocht? Lag hun cultuurpatroon aan de basis van deze kennelijke inertie? Evenmin beantwoordt de vraag waarom na de bedijking de boerderijen het 'vrije veld' opzochten en terpen (gedeeltelijk) werden verlaten. Leverden ze meer op als bouwland dan als woongrond? Het zijn stuk voor stuk problemen die aangeven hoe noodzakelijk en nuttig verder interdisciplinair onderzoek naar de nederzettingsgeschiedenis van Friesland is.

Kloosters

In het tweede gedeelte wordt de ontwikkeling van de relaties tussen de boerenbedrijven geschetst en de wijze waarop uit die verbanden dorpen ontstonden. Zo blijkt dat Oosterbeintum met zijn grote voor-christelijke grafveld in de volle middeleeuwen zonder kerk bleef, Jorwerd wel tot een kerkelijk centrum van zijn omgeving uitgroeide, maar gezien zijn ligging al snel met afsplitsingen te maken kreeg en daarmee uiteindelijk een bescheiden kerkdorp bleef. Het 'Olthof' van Akmarijp, met zijn kerkfundament, illustreert het ontstaan en opschuiven van nieuwe streekdorpen in veenontginningsgebieden tijdens de volle middeleeuwen. In het derde gedeelte, dat de meest bescheiden omvang heeft - want archeologisch onderzoek is nog nauwelijks verricht naar de Friese kloosters - komt de grootste abdij, Klaarkamp, aan bod. Uit de ontwikkeling van het grondbezit van Klaarkamp en zijn uithoven blijkt dat toch iets moet worden teruggenomen van een algehele afwijzing van de samenhang tussen kloosters en ontginningen. Woest en ledig waren de door de Klaarkamper monniken geëxploiteerde strook landerijen langs de Paesens weliswaar niet, maar de abdij lijkt wel degelijk de opzet te hebben gehad deze 'rough grazing lands' in goed renderende 'greiden' om te zetten. De ligging van de Cisterciënzer abdij Bloemkamp op een smalle oeverwal in een verder laaggelegen getijdenvlakte wijst overigens op een vergelijkbaar

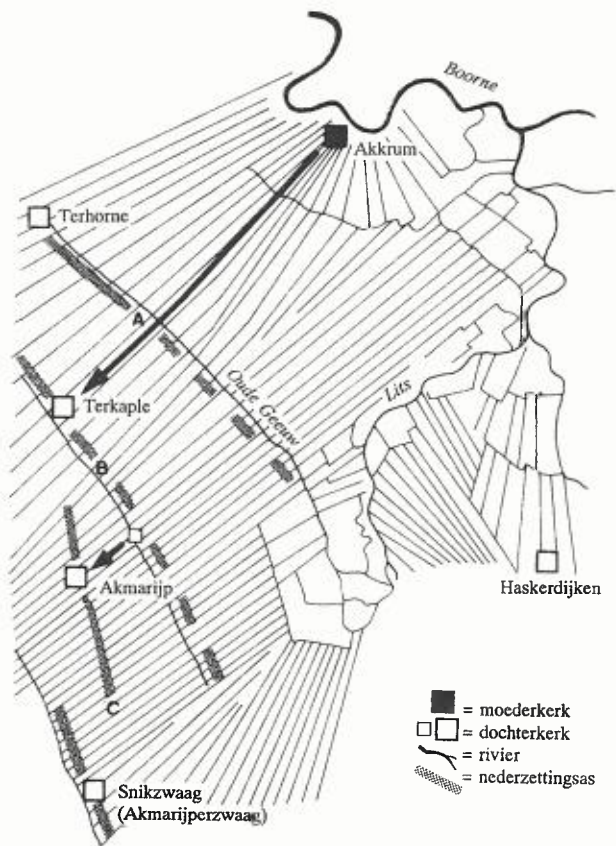
fysisch milieu. Ofschoon hier, onder meer via een zusterklooster (Nijeklooster) en uithoven, volop mogelijkheden tot verwerving van nieuwlanden in de Middelzeetrichter konden worden benut.

'Stins en slachte'

In het vierde gedeelte komen militaire, familiale en bestuurlijke aspecten aan de orde. De introductie van de baksteen in onze streken bood de mogelijkheid tot het ontstaan van steenhuisen of stinsen als militair kristallisatiepunt van nieuwe familiale aspiraties. De oudste stinsvormen bestonden waarschijnlijk uit eenvoudige stenen torens op zogeheten stinswieren. Uit en naast bewoonbaar gemaakte stinstorens en zaalstinsen ontstonden in de vijftiende eeuw nieuwe vormen, compleet met grachten en bolwerken en een 'klassiek' kasteelachtig uiterlijk, zoals het Sjaerdemaslot te Franeker of de blokhuisen van Leeuwarden, Harlingen en Stavoren. Het verhaal over de Hege Wier bij Sexbierum maakt duidelijk dat de stinswieren niet alleen ingehaald werden door de krijgskundige ontwikkelingen, maar vaak ook overbodig werden door concentratie van bezit in handen van een of enkele families, zoals in het onderhavige geval de Liauckama's van Sexbierum. Aan deze familie en hun uitgebreid bezit rond en invloed in Sexbierum en omgeving is een apart hoofdstuk (10) gewijd, dat duidelijk maakt hoe deze familie dankzij huwelijk, vererving en aankoop zijn greep op de omgeving versterkte. Ook de 'eigen', in 1465 'Alde Sylroede' genoemde, vaart van de Ried naar zee komt daarin aan bod. Enigszins onderbelicht blijft het feit dat de nieuwe zijlroede, de Roptavaart, en de gelijknamige zijl, via een vrouwelijke nazaat van de weerbarstige Sicko van Nijehuis tenslotte eveneens in handen kwamen van de Liauckama's, die de zijl op hun beurt in 1601 aan de havenstad Harlingen overdroegen. Zo prikkelen kaart en tekst de nieuwsgierigheid naar de rol van deze familie in de machtsstrijd tussen Franekeradeel en de stad Franeker enerzijds en het in 1505 bij Barradeel gevoegde Almenum anderzijds. De in de brochure opgenomen bijdrage (hoofdstuk 11) over het blokhuis te Stavoren is in essentie dezelfde als die welke in *Fryslân* 1996, nr.1 staat afgedrukt.

Steden

Met Stavoren zijn we bij de Friese steden aanbeland, die in het vijfde en laatste gedeelte aan bod komen. Dit

Opschuivende bebouwing in de veenstreken ten zuidwesten van Akkrum. Het 'Olthof' van Akmarijp ligt ten zuidoosten van Terkaple op de B-as (Uit: *Verborgene Verleden Belicht*)

deel vormt als het ware de apotheose van de in het eerste gedeelte opgevoerde ruimtelijke scheiding tussen agrarische en niet-agrarische activiteiten, zoals die in de late middeleeuwen zijn beslag kreeg. Terecht signaleren de auteurs grote verschillen tussen de steden onderling, zowel qua ouderdom als qua ontstaansgrond en bovendien geven zij aan dat Friesland verschillende vlekken telt, verzorgende plaatsen, vaak met een stedelijke allure, maar zonder de daarbij behorende historische rechten. Voor de meeste Friese steden gaan die laatste overigens allerm minst terug op van elders bekende 'klassieke' stadsprivileges. Veeleer is het een geleidelijke uitkristallisering van verworven rechten die zo omstreeks 1500 zijn beslag kreeg, waarna het onderscheid tussen de elf en de rest staatsrechtelijk gezien tot 1798 en in zekere zin tot 1848 intact bleef.

Gezien de zeer prille staat waarin zich het archeologisch stadskernonderzoek in Friesland bevindt, werd gekozen voor één voorbeeld: de Leeuwarder Hoogstraten. Eens te meer blijkt dit een voorbeeld te zijn van de synergie - om een eigentijdse modeterm te gebruiken - tussen archeologie en

geschiedenis. Uit een combinatie van de resultaten van archeologisch onderzoek en enkele laat-middeleeuwse bronnen blijkt dat het oudste stedelijke Leeuwarden gezien moet worden als een soort dijkdorp. Een en ander uiteraard op basis van een tweetal terpen. Daarvan stond de hoofdas, de beide Hoogstraten, haaks op de Ee, met een daarvan afgeleide min of meer blok-vormige stadsverkeveling, die vooral op de zuidelijke Nijehove-terp nog goed te herkennen is.

Onderzoeksgids

Al met al presenteren zowel de tentoonstelling als de begeleidende publicatie ons een inspirerend beeld van de stand van zaken met betrekking tot het middeleeuwse nederzettingenonderzoek. De eerste proeven van samenwerking tussen archeologen en historici zijn, zoals *Verborgene Verleden Belicht* aantoont, zeer hoopgevend. Belangrijk is ook dat duidelijk afstand is genomen van een thematische benadering en meer acht is geslagen op de ruimtelijke samenhangen. Die komen nog niet altijd uit de verf, maar het betreft hier dan ook een introductie, waarbij bovendien nog veel onderzoek, mede door sneuipers, moet worden verricht.

Want duidelijk is dat gezien de omvang van het onderwerp en zijn ingewikkeldheid het 'onderzoeksfraat' niet gauw te breed is en daarnevens lijnen naar eerdere en latere perioden aan bod dienen te komen. Alleen zo kan een beeld worden verkregen van de evolutie in het gebruik en de inrichting en daarmee van de huidige waarde van de Friese landschappen, waarmee cultuurlandschapsbeschermers en beleidsmakers uit de voeten kunnen.

Voor de niet-professionele onderzoekers en geïnteresseerden is de bruikbaarheid van de brochure overigens sterk verhoogd doordat de samenstellers een verklarende woordenlijst hebben toegevoegd, waarin begrippen, bronnen, methoden en technieken worden uitgelegd. Zeer belangrijk en praktisch is voorts de aangekondigde onderzoeksgids die door het Ryksargyf zal worden uitgegeven. In afwachting van de verschijning van de gids werd bij de opening van de tentoonstelling ingericht, waar de bezoeker aan de hand van op fotokopie beschikbare stappenplannen wordt ingewijd in onderzoeksaspecten als de localisering van panden en percelen, de bewonings- en bouwgeschiedenis van panden en het onderzoek naar het gebruik van gebouwen en landerijen.

Meindert Schroot

G.J. de Langen, J.A. Mol, P.N. Noomen en L. Oldersma (red.), **Verborgene Verleden Belicht: Introductie tot het historische en archeologische archief van Friesland**, Leeuwarden, 1996, 72 pag.

De moeizame weg naar een verenigde gereformeerde gemeente: A plus B in Sint Annaparochie

In 1992 publiceerde de aan de Vrije Universiteit verbonden historicus prof. dr. A. Th. van Deursen een prachtig artikel over de vorming van één gezamenlijke gereformeerde gemeente in Sint Annaparochie. Omdat dit artikel hier in Friesland naar mijn indruk vrijwel onopgemerkt is gebleven, volgt hier een resumé. Want behalve prettig leesbaar is het een mooi voorbeeld van hoe het resultaat van lokaal onderzoek naar een hoger niveau kan worden getild.

Het artikel is te vinden in een bundel uitgekomen bij de honderdjarige herdenking van de Vereniging van 1892. Op 17 juni van dat jaar besloten de synoden van de kerken voortgekomen uit de Afscheiding van 1834 en de Doleantie van 1886 tot een aaneensluiting. Daarmee werd een nieuw kerkverband gevormd: de Gereformeerde Kerken in Nederland. Een dergelijk besluit op synodaal niveau moest echter op plaatselijk niveau gerealiseerd worden. In verreweg de meeste van de 112 gemeenten vond de ineensmelting relatief spoedig plaats, maar bij de vijftientigjarige herdenking in 1917 liet de daadwerkelijke vereniging in dertien steden of dorpen nog altijd op zich wachten. Daar functioneerde dan een afgescheiden gemeente als Gereformeerde Kerk A naast een dolerende Gereformeerde Kerk B. Van Deursen stelt zich de vraag waarom de Vereniging haar oorspronkelijke elan verloor. Om op die vraag een antwoord te krijgen wil hij een voorbeeldgemeente bestuderen waar A en B als ongeveer gelijkwaardige partners naast elkaar bestonden, dus niet al te veel in omvang van elkaar verschilden. Zijn oog valt dan op Sint Annaparochie.

Afscheiding en doleantie in Sint Annaparochie

De afgescheiden gemeente is relatief laat ontstaan te Sint Annaparochie. Aanvankelijk kerkten enkele afgescheiden gezinnen in Beetgum, pas in 1862 kwam het tot kerkinstituering en in 1865 kwam de eerste predikant naar Sint Annaparochie. De predikanten bleven verhoudingsgewijs kort en het was voor hen vaak de eerste gemeente. Het waren de leden van de kerkeraad die hun stempel zetten op de gemeente. Ouderlingen en diakenen waren weliswaar periodiek aftredend, maar waren dan direct herkiesbaar. Zo kon het gebeuren dat in 1892 een aantal ouderlingen al vele jaren zitting had in de kerkeraad (twee zelfs al vanaf het

begin in 1862) en dat een kleine groep gemeenteleden gezichtsbepalend was. Het bestaan van een dergelijke kleine groep bestuurders sloot niet uit dat de gemeente in haar geheel een hechte groep vormde. De keuze voor de afgescheiden gemeente hadden de leden vaak op latere leeftijd en weloverwogen gemaakt, zich afzettend tegen de Hervormde Kerk, waar dikwijls in moderne zin werd gepreekt. In de Hervormde Kerk van Sint Annaparochie bestond al sinds 1864 een predikantsvacature, ontstaan door de geheel eigensoortige regeling waarop in Het Bildt de tractementen voor de predikanten en het onderhoud van de kerkgebouwen geregeld was. Hier hadden de drie gemeenten (Sint Anna-, Sint Jacobi- en Vrouwenparochie) geen eigen grondbezit, maar hadden de grondeigenaren sinds 1752 een kerkelijk-financiële verplichting. Vele Bildteigenaren ontdoken echter hun verplichtingen, omdat het een oude dorpsbelasting zou zijn die niet meer thuishoorde in een moderne staat. De drie kerkeraden spenden een gerechtelijke procedure aan, die tot aan de Hoge Raad werd uitgevochten, om de Bildteigenaren tot hun betalingsverplichting te dwingen, maar verloren uiteindelijk (1863). Het gevolg was dat ook de welwillende eigenaren hun betalingen staakten en dat men nu geen andere inkomsten meer had dan de eigen gaven, wat volstrekt onvoldoende was om er een predikants traktement uit te betalen. Toen in Sint Annaparochie ds. Wassenbergh in 1864 overleed, werden de diensten er waargenomen door predikanten uit de ring, die over het algemeen van moderne signatuur waren. De orthodoxen binnen de hervormde gemeente, voor zover al niet overgegaan naar de afgescheidenen, vormden een minderheid en konden nauwelijks hun invloed doen gelden. Anders dan de Afscheiding vond de Doleantie relatief snel weerklank in

Sint Annaparochie. De orthodoxe minderheid in de Hervormde Kerk vormde reeds in 1887 een dolerende gemeente en in 1889 werd de eerste predikant aangetrokken. Anders dan in de A-kerkeraad waren de periodiek aftredende leden niet direct herkiesbaar, en tevens kreeg men in de B-gemeente met ds. J.J. Berends (van 1892 tot 1898) en zijn opvolger ds. G. Boekenoogen (tot 1928) twee zelfbewuste en langblijvende voorgangers. Van Deursen concludeert dan ook dat B veel meer dan A een domineeskerk is geweest.

Op naar de vereniging

Reeds in 1888 zochten beide gereformeerde kerkeraden contact met elkaar, maar de daadwerkelijke ineensmelting vond pas plaats op 1 september 1925. Steeds was het de B-kerkeraad die toenadering zocht en was het de A-kerkeraad die de boot afhield. Aan de A-predikant lag het niet. Van 1895 tot aan zijn dood in 1924 bediende ds. J. Veenstra de A-gemeente. Hij torste niet de geest van het (af-)gescheiden verleden mee, zoals enkele oudsten uit zijn kerkeraad. Maar toen in 1906 in de A-gemeente de onmiddellijke herkiesbaarstelling van afgetreden kerkeraadsleden werd afgeschaft, bleek ook de volgende generatie in de geest van de Afscheiding te volharden. In A was men van oordeel dat B in A moest opgaan en dat dus het B-kerkgebouw maar moest worden afgestoten. In die geest besloot de A-kerkeraad in 1917 haar eigen gebouw aan het Oosteinde (tegenwoordig: Van Harenstraat) te verbouwen en te vergroten, zeer tegen de zin van de B-broeders. Hoe jong hun verleden ook was in vergelijking met die van A, B voelde toch dat het beginsel van de Doleantie niet door A werd geëerbiedigd.

Voor individuele gemeenteleden kon het gescheiden opgaan bijzonder vervelend zijn. Zo kregen twee zusters die verschillend kerkten van ds. Boekenoogen geen toestemming om gezamenlijk naar de A-kerk te gaan: ze konden toch wel om de week afwisselend naar A en B gaan? Een echtpaar werd gedwongen om gescheiden naar het avondmaal te gaan: de man bij A en de vrouw bij B. Onwillekeurig raakten de beide kerkeraden op institutio-

neel en op persoonlijk niveau in een concurrentiestrijd gewikkeld. Pas nadat ds. Veenstra in september 1924 overleden was, was er voor de A-kerkeraad reden voor een serieuze toenadering. Maar de plaats van samenkunst bleek nog altijd hêt struikelblok te zijn. Een commissie van onpartijdige deskundigen adviseerde de B-kerk aan het Noordeinde (nu: Stadhoudersweg), maar dat was voor A onaanvaardbaar. Zij was de grootste van de twee gemeenten en offerde haar predikantsplaats op, maar wilde zich niet verder schikken. Uiteindelijk vond men elkaar in complete nieuwbouw, met meeneming van inboedel en kosten van de nabijgelegen oude A-kerk. Voor de B-gemeente was het een bittere pil, aldus Van Deursen: zij verloren hun kerkgebouw door de kopigheid van de A-broeders terwille van een volstrekt overbodige nieuwbouw en met hogere lasten per hoofd als gevolg.

Conclusie

Van Deursen concludeert dat er in de voort-slepende fusiebesprekingen naast alle andere tijdelijke overwegingen twee hoofdmotieven speelden: het vasthouden aan de eigen A-identiteit, en de gehechtheid aan het eigen kerkgebouw bij beide partijen. De afgescheidenen vonden dat zij het voorbeeld hadden gegeven dat de dolerenden pas 25 jaar later hadden durven volgen. Alleen bij nijpende praktische vraagstukken, zoals bij de vraag naar de verbouwing van het eigen kerkgebouw in 1917, was er bij A enige wil tot samenwerking. En zo bracht het acute probleem van een vacature bij A de ineensmelting werkelijk tot stand. Maar dan nog bleef de eis dat B bij A moest intrekken. Een lokaal voorbeeld weliswaar, maar de daadwerkelijke vereniging moest nu eenmaal lokaal bewerkstelligd worden. Het was eigen aan het nieuwe kerkgenootschap dat er vanuit de nationale synode

A

+

B

=

C

De gereformeerde kerkgebouwen van Sint Annaparochie: A plus B is C. De A kerk werd later het 'Volksgebouw' van de S.D.A.P. resp. P.v.d.A., de B kerk werd een gymnastieklokaal (foto's: Collectie D. Schotmann).

geen krachtig beleid gevoerd kon worden: men was juist ontsnapt aan het "synodale juk" van de Hervormde Kerk. De naam "Gereformeerde Kerken in Nederland" sloeg niet op de vereniging van twee kerkgenootschappen, maar duidde op het zelfstandig karakter van de plaatselijke gereformeerde gemeenten. De plaatselijke gemeenten waren in hoge mate autonoom. Juist op het plaatselijke niveau kon daarom binnen deze structuur de gescheiden erfenis en de eigen identiteit, zichtbaar in een eigen kerkgebouw, zo hardvochtig doorwerken.

Samen-op-weg

Zo ver gaat Van Deursen wijselijk niet, maar voor het huidige Samen-op-Weg proces valt er veel te herkennen. Een synodale beslissing moet plaatselijk uitgevoerd worden en in de ene plaats lukt dat veel sneller dan in de andere. Ongrijpbare sentimenten kunnen meespelen, zoals de gehechtheid aan de eigen traditie of de verknochtheid aan een gebouw. De SoW-idealisten zullen vaak moeten buigen voor de lokale realiteit. Laten zij troost putten uit het feit dat, zoals indertijd in Sint Annaparochie, banale praktische problemen dan op den duur uitkomst kunnen bieden.

Jacob van Shuis

A.Th. van Deursen, 'Opgaan langs gescheiden wegen. Het geval Sint Anna-Parochie', in: L.J. Wolthuis & J. Vree (red.), **De Vereniging van 1892 en haar geschiedenis**, Kampen, J.H. Kok, 1992, pp.183-213

Nassause bezittingen in handen van het nieuwe patriciaat in Friesland

Het voormalig Stadhouderslijk Hof heeft sinds kort een functie als stadslogement om de liefhebbers van cultuurhistorie naar Leeuwarden te trekken. Velen onder hen zullen zich niet realiseren dat de Friese hoofdstad ooit de residentie was van de Friese Nassau's, de stamvaders van het huidige Koninklijk Huis. Inmiddels worden allerlei activiteiten georganiseerd om de verschillende aspecten van de rijke geschiedenis van dit geslacht en zijn nazaten onder de aandacht te brengen, zoals ook elders in deze *Fryslân* blijkt. In dit artikel komt een tot nu toe onderbelicht gebleven aspect van de Nassause bezittingen aan de orde, zowel in Leeuwarden als in Oranjewoud.

Voor het Stadhouderslijk Hof, de oude residentie van de vroegere stadhouders, bestond rond 1800 bij het toenmalige Friese patriciaat een meer dan gewone belangstelling. Nadat het Hof in 1795 geconfisqueerd werd en vervolgens diverse bestemmingen doorliep, onder andere als hospitaal, toonde de zeer rijke doopsgezinde Leeuwarder koopman Pieter Cats interesse voor het gebouwencomplex. Hij verwierf het in 1804, maar betrok het niet. Wel liet Cats enige vleugels aan de achterzijde van het Hof afbreken. Daaronder de omstreeks 1734, ter gelegenheid van het huwelijk tussen de latere stadhouder Willem IV en Anna van Hannover, dochter van de Engelse koning George II, gebouwde dansaal.

Koninklijk Paleis

Vervolgens verkocht Pieter Cats het voormalig Stadhouderslijk Hof in 1807 in twee gedeelten. De zuidwestvleugel links van het voorplein werd eigendom van Gerlacus Buma, raadsheer bij het Hof van Friesland. De noordoostvleugel, rechts van het voorplein, werd verkocht aan Marc Cornelis baron du Tour. De laatste was als edele nog een vertegenwoordiger van de oude elite. De zoon van Gerlacus Buma, Bernhardus, droeg in 1815 de linker vleugel over aan koning Willem I. De vorst zal dit verblijf van zijn voorvaderen hebben gekozen na zijn bezoek aan Leeuwarden in 1814. Hier logeerde hij bij de Oranjegezinde burgemeester Bernhardus Buma. Om het Hofcomplex in zijn geheel aan de koning te kunnen aanbieden, stond ook Du Tour de rechtervleugel af. Bij deze transacties was de toenmalige gouverneur van Friesland jhr. I. Aebinga van Humalda als intermediair betrokken. Zo kwam het voormalig bezit van de Nassau's als koninklijk paleis in eigendom van de familie Oranje-Nassau. Het geheel bleef in koninklijk bezit tot 1971, toen koningin Juliana

het complex aan de gemeente Leeuwarden verkocht. Van 1881 tot 1970 fungeerde het paleis als ambtswoning van de commissarissen des konings, resp. der koningin. In die hoedanigheid was mr. Henri Pieter Linthorst Homan de laatste bewoner van het complex.

Oranjestein

Naast hun residentie in de stad bezaten de Friese Nassau's een buitenplaats in Oranjewoud, waar ze 's zomers vertoefden. Al in 1676 betrok Albertine Agnes, weduwe van Willem Frederik in deze bosrijke omgeving een buiten. Haar schoondochter Henriëtte Amalia gaf aan de bekende architect Daniël Marot opdracht om in Oranjewoud een zomerverblijf van allure aan te leggen. Van die ambitieuze plannen zijn slechts twee vleugels gerealiseerd, terwijl de tuinaanleg die wel in zijn geheel tot stand kwam grote faam genoot. In de Franse tijd zijn de gebouwen afgebroken waarbij de rentmeesterswoning bleef staan. Hier woonde de rentmeester Evert Semler, die het bezit met de uitgestrekte tuinen beheerde. Het door hem bewoonde pand werd door advocaat Lollius Adema in 1813, bij de veiling van de Nassause bezittingen, gekocht. Adema noemde zijn huis "Oranjestein". Hij had zich in Oranjewoud gevestigd in verband met zijn benoeming tot substituut-officier van justitie in Heerenveen en kocht dus het enige gebouw dat van het vorstelijk buiten nog restte. Later verhuisde Adema naar Leeuwarden, vanwege zijn benoeming tot officier van justitie. Dat zijn belangstelling voor de vorstelijke bezittingen bleef bestaan, blijkt uit zijn aankoop van het Camminghahuis, het rechter gedeelte van het huidige museum het Princessehof. Dit pand trok hem aan vanwege de rijke historie. Zo had onder andere de eerste Friese Nassau, Willem Lodewijk, hier van 1584 tot 1587 zijn

Pieter Cats (1763-1832). Olieverf op doek, door Taco Scheltema, circa 1800 (ill. Particuliere collectie)

residentie, voordat hij de voorloper van het nu als stadhouderslijk hof bekende gebouwencomplex betrok. Vanaf 1729 vormde dit pand de kern van het stadspaleis van de geliefde prinses Maria Louise ('Marijke Meu'), die zich hier na het meerderjarig worden van haar zoon Willem Carel Hendrik Friso (Willem IV) vestigde. Lollius (Loo) Adema woonde in het oude stadshuis tot 1838. Toen hij in 1820 zijn Oranjestein te koop aanbood, toonde Pieter Cats ook hier belangstelling voor dit voormalige stadhouderslijke bezit. Hij maakte van het eenvoudige rentmeestershuis van weleer een voornaam buiten, voorzien van een fraai park. Die tuin werd aangelegd door de bekende tuinarchitect Lucas Pieters Roodbaard. Cats genoot hier met zijn familie van het buitenleven waarover wij in brieven van zijn dochter worden ingelicht.

Pasverworven status

Het is verbazingwekkend hoeveel belangstelling deze Leeuwarder patriër voor het vroegere Nassau-bezit toonde. Zo bezat hij in 1810 het belangrijkste gedeelte van de voormalige buitenplaats Mariënborg aan de weg Achter de Hoven te Leeuwarden, waar Maria Louise in de achttiende eeuw 's zomers graag verbleef. Het terrein van Cats vormde de kern van dit bezit. Daarop stond het zomerhuis omgeven door de fraaie aanleg in barokstijl. Het nieuwe patriciaat trachtte via de verwerving van enkele voormalige bezittingen van de Friese Nassau's zijn pasverworven status extra te benadrukken. Het duidelijkst komt dit tot uitdrukking in de concentratie van dergelijke vorstelijke goederen in handen van de families Cats en Adema.

Rita Mulder-Radetzky

750 jaar Predikheren in Leeuwarden

Zaterdag 7 oktober 1995 was de Grote of Jacobijnerkerk in Leeuwarden gevuld met mensen die herdachten dat de orde van de Dominicanen of Predikheren 750 jaar geleden in Leeuwarden een klooster stichtte. Het op die dag gesproken en gezongen woord heeft inmiddels z'n neerslag gevonden in een keurig uitgegeven, lezenswaardig boekje. Al lezend in dit boekje, dat zowel theologische als historische referaten bevat, raakt men bijna ongemerkt in de ban van de middeleeuwen en van de enorme daadkracht van mensen die toen leefden. Zouden daarom de middeleeuwen nu weer zo in de belangstelling staan?

Dominicus, de stichter van de orde, was een Spanjaard, maar hij begon zijn preek- en bekeringsarbeid in de ketterse streken van Zuid-Frankrijk (Albigenzen en Katharen). In 1215 ging hij als adviseur van de bisschop van Toulouse mee naar een concilie in Rome en vroeg en passant de Paus om erkenning van zijn pas gestichte orde. De Paus stelde bepaalde voorwaarden en Dominicus vond dat hij toch wel zijn medebroeders daarover moest raadplegen. Hij liep dus weer terug naar Toulouse en vervolgens naar Rome vice versa om de Paus van de beslissing in kennis te stellen. Zo is uitgerekend dat Dominicus in de ongeveer 50 jaar van z'n leven circa 300.000 km te voet heeft afgelegd. Hij overleed al in 1221, maar de orde verbreidde zich toch snel door Europa: 1221 Keulen, 1225 Bremen, 1230 Luik, 1232 Utrecht en 1245 dus Leeuwarden. En dat alles zonder EU en verdrag van Schengen!

Theologie

De Dominicaner orde hecht veel waarde aan studie en prediking. De nadruk op studie en exegese van de bijbel heeft waarschijnlijk tot gevolg gehad dat men in de woorden van de katholieke spreker op de herdenkingsdag, protestants aandoende noties opmerkt zoals democratie binnen de kerk en gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen. Misschien zouden de Dominicanen nog eens naar Rome moeten gaan om met de Paus te spreken, zoals eens hun stichter deed. De nadruk op prediking en zielszorg heeft de Dominicanen helaas ook gebracht tot kwalijke praktijken in inquisitie, heksenjacht en aflaathandel. Hoewel Dominicus kritiek had op de kerk, bleef hij toch werken binnen die kerk. Een latere volgeling van hem, de dominicaan Martin Bucer (1491 - 1551), maakte een andere keuze en werd een belangrijk reformator. Hoewel hij door tijdgenoten op één

lijn werd gesteld met Erasmus, Luther en Zwingli, is hij nu bijna vergeten. De andere kant van de medaille komt in het boekje ook naar voren, want één van de sprekers zet uiteen wat hem heeft bezielde om van gereformeerd dominee Dominicaan te worden.

Steden en bedelorden

Na het theologisch gedeelte volgen geschiedkundige bijdragen. Dr J.A. Mol bespreekt in een boeiend artikel de ontwikkeling van het Leeuwarder Dominicanenklooster in de middeleeuwen. De Dominicanen werden één vaak ook Jakobijnen of Jakopi(j)nen genoemd (naar de patroonheilige van het belangrijke klooster van de orde in Parijs) of nog vaker predikheren, predicatores of prekebroers. Mol schetst eerst kort de functie van het klooster en de plaats van de Dominicanen tussen de verschillende orden. Enerzijds zijn er de oude agrarische orden zoals de Benedictijnen en Cisterciënzers en anderzijds de stadskloosters van de nieuwe bedelorden uit de dertiende eeuw, waarvan de Franciscanen en Dominicanen de meest bekende zijn.

'De hemel is mijn vaderland': Martin Bucer (1491-1551) op een in 1544 vervaardigde kopergravure van de hand van R. Boissard

De auteur plaatst deze orden tegen de achtergrond van de beginnende verstedelijking van Europa.

In de twaalfde- en dertiende eeuw ontstond een echt stedenlandschap, eerst in Noord-Italië en Vlaanderen, later ook in de Rijnstreek en Holland. Alhoewel naar onze begrippen de steden klein waren, ontstond toch een stedelijke massa waarop de nieuwe bedelorden zich richtten. De bedelorden waren strak hiërarchisch georganiseerd en werden gekenmerkt door een grote mobiliteit. Dit betekent dat een klooster van een bedelorde meestal een interregionale en soms internationale bevolking kende. De strakke organisatie van bovenaf maakte het ook mogelijk dat de stichting van nieuwe kloosters snel en planmatig verliep. Het feit dat Leeuwarden in 1245 de tweede Dominicaner vestiging in de Noordelijke Nederlanden kreeg is volgens Mol opmerkelijk. De Dominicanen zochten nl., meer nog dan de Franciscanen, bewust de dichtbevolkte steden als vestigingsplaats uit. Leeuwarden komt vlak na Antwerpen (1244), maar vër voor andere steden als Maastricht, Zierikzee, Haarlem, Den Bosch en Groningen. Dit wil echter beslist niet zeggen dat Leeuwarden ook groter was dan genoemde steden. Hoewel Leeuwarden toen stadsrechten noch muren en grachten bezat, was toch de aanzet tot stadsvorming aanwezig. Het was in Friesland de enige woonkern, die uit meer dan één parochie bestond. Ook was hier sprake van handelsverkeer met Noord-Duitsland en was er een groot achterland, dat voor bedelorden eveneens van belang was. Het Friese kustgebied stond in die tijd als zeer welvarend bekend.

De rol van de Cammingha's

Bij de stichting van een klooster was meestal sprake van financiële en materiële steun van lokale adel en machthebbers. De traditie wijst in dit geval de Cammingha's aan als de belangrijkste stichters en begunstigers van het Leeuwarder klooster. Howel deze traditie pas uit de zestiende eeuw stamt, acht Mol het toch heel wel mogelijk dat er een kern van waarheid in zit. Zo lag onder andere het grondbezit van de Dominicanen ten Noorden en Oosten van de Grote Kerk en dus vlakbij het bezit van de Cammingha's rond het Amelandshuis. Ook verwijst Mol naar het opmerkelijke feit dat alle

Cammingha's uit de vijftiende- en zestiende eeuw, van wie een testament bekend is, zich naar "older gewoonte" bij de Jakobijnen lieten begraven. Dit ondanks het feit dat leden van deze familie aan het eind van de dertiende eeuw de Hoekster- of St.Catharinakerk hebben gesticht en later nog op de Camminghaburg een eigen kapel lieten bouwen.

Tot slot vraagt de auteur zich af wat de Friezen in de Dominicanen hebben gezien, wat was de basis van hun succes? Allereerst was daar de prediking. De Dominicanen waren opgeleid om de geloofswaarheden en de heilsgeschiedenis op een bevattelijke wijze voor de leken toegankelijk te maken. Verder was er de heilsbemiddeling: door gebedshulp van kerk en nabestaanden kon de ziel uit het vagevuur worden gered. De Predikheren besteedden er een belangrijk deel van hun tijd aan en haalden een groot deel van hun inkomsten uit het opdragen van zielemissen. Lutke Harinxma uit Sneek (n.b. geen dochter van Bocke maar van Juw) was wel erg bezorgd voor haar ziel, want in haar testament (1527) bepaalde ze dat er 500 missen voor haar gelezen moesten worden, waarvan 100 in het klooster van de Predikheren te Leeuwarden. Dat de Dominicanen inderdaad succes

boekten bij de Friezen blijkt uit het feit dat ze veelvuldig werden bedacht in testamenten. In een kwart van de ruim 200 testamenten (tot 1550) die de Fryske Akademy in 1994 heeft uitgegeven wordt het Jakobijnenklooster genoemd. Het wordt van alle Friese kloosters het vaakst in de testamenten vermeld en het rijkst bedacht. Dat is ook te zien aan de omvang en de inrichting van de Grote Kerk. In het tweede kwart van de zestiende eeuw kwam, onder invloed van de Hervorming, reeds een mentaliteitswijziging op gang, waarbij men steeds minder over had voor zielemissen. Kloosters, zoals dat der Dominicanen, die geen omvangrijk grondbezit hadden, kregen het steeds moeilijker. In 1560 verzocht de prior de Staten van Friesland om steun, omdat hij en zijn monniken tot uiterste armoede waren vervallen, zo klaagde hij. Het was het begin van het einde. In 1580 verboden diezelfde Staten de katholieke eredienst in Friesland en werd tezamen met de andere kloosters ook dat der Leeuwarder Predikheren opgeheven.

Bedrijfsongeval

Onder de titel "Oud bezit nader belicht" gaat de heer J.P. Jorna in op de Dominicaanse liturgische kostbaarheden, die in het kader van de

Dominicusdag tentoongesteld werden. Dit zijn stukken uit de tijd dat de Dominicanen als zielzorgers-priesters in Leeuwarden terugkeerden. De pronkstukken daaronder zijn natuurlijk de penkandelaars, gemaakt door de achttiende-eeuwse zilversmid Johannes van der Lely uit Leeuwarden (zie het artikel hierover in *Fryslân* 1996/1). Veel van de oorspronkelijke inventaris van de schuilkerken der rooms-katholieke gemeente is in de loop der tijden verdwenen, ondermeer naar het Zuiden des lands. Ook het klassieke "bedrijfsongeval" komt hierbij voor: de bibliotheek die ruim 300 banden telde, kwam kort na de tweede wereldoorlog per ongeluk op de Leeuwarder vrijdagmarkt terecht! Slechts twee banden resteren nog, terwijl dertig stuks via een omweg in het Gemeentearchief terecht kwamen.

Joop Woudstra

Dominicusdag 1245-1995, 750 jaar Dominicaanse aanwezigheid in Leeuwarden, Leeuwarden, 1996, 72 pag. Verkrijgbaar in de boekhandel voor f. 17,50.

Vervelend

Beste lezer,

Vannacht kreeg ik bij de post een brief die ik U niet wil onthouden:

'Beste ABC,

Had U laatst niet gezegd dat er voor mij altijd wel werk aan de winkel is? U vond dat ik maar eens wat meer met mijn tijd moest gaan doen. Welnu, bij deze zend ik U een puntsgewijs verslag van verrichte werkzaamheden.

1. Uit alle vervelende geschiedenisboekjes die ik ken, en ik ken ze allemaal, heb ik (belachelijk neurotisch netjes als ik ben) alle jaartallen weggesneden. Wie op school of in de bibliotheek nu nog een geschiedenisboek uit de kast pakt ziet hoe door keurige kleine langwerpige gaatjes nieuw licht op iedere tekst valt. Probeer maar.
2. Al die kleine reepjes papier met daarop alle, maar dan ook werkelijk alle jaartallen ever heb ik in één geweldig grote bus gestopt. Ik heb mijn vriend Stormwind geroepen. Ik heb hem gevraagd: Storm, blaas in deze bus, neem deze miljoenen snippers op en leg ze voor me neer op zo'n

dooie Friese akker.

3. Het was een prachtig gezicht toen ik samen met mijn rekenmeester bij die akker kwam en toen ik zag hoe als sneeuw, nee als manna, nee als bloesem al die jaartallen neerdaalden op onze

onder elkaar en telde ze op.

4. Uit een schoolbank heb ik toen, beste ABC, voorzichtig een schoolkind losgesneden. 'Leave skat', zei ik, 'lees jij nu met luide stem en voor de hele wereld hoorbaar eens de uitkomst op van onze tijdrekening.' 'Scheermes', zei het kind bedeesd, 'deze akker bestaat veel langer dan je lezen kan.' Ik zei: 'Dat is waar'. Ik zei: 'En in het wuivend groene gras van onze geschiedenis moeten wij nu halt houden en uitrusten.' Ik verklaarde: 'Want deze dooie akker hebben wij nu tenminste tijdloos.'

Met vriendelijke groeten,
Scheermes

Deze brief spreekt volledig voor zichzelf, althans dat lijkt mij. Ik heb er in ieder geval niets aan toe te voegen. Ik wens U goedemorgen en zeg tot ziens,

A.B.C. de Vries.

vette Friese grond. Ik keek en genoot, terwijl ondertussen mijn rekenmeester rekende. Hij legde al die jaartallen keurig

Tuorkefretters en Terpgravers

Okkerdeis ferskynde *Tusken Potmarge en Jokse (Sudertrimdiel-rige II)*, in bondel mei stúdzjes oer de skiednis fan it Sudertrimdiel. Mei de namme Sudertrimdiel waard earder it súdlike part fan de gritenij Ljouwerteradiel oanjûn, mei de doarpen Tears, Himpens, Goutum, Swichum, Wurdum, Wytgaard en it eardere doarp Huzum. Yn 1944 is dit by de gemeente Ljouwert lutsen.

Lokale en regionale skiednis hawwe hiel dúdlik twa gesichten. Oan de iene kant binne der de akademyske histoarij dy't op lokaal of regionaal nivo ûndersyk dogge nei ferskynsels dy't yn gruttere ramten en strukturen yn te passen binne, wylst de publyksskriuwers it leafst wat útfine oer de dingen dy't spesifyk foar in plak of streek binne, faken plaatsjes en praatsjes út of oer (oer)pakes tiid. De redaksje fan *Tusken Potmarge en Jokse* hat net besocht om foar ien fan beide ynfalshoeken te kiezen.

Sadwaande is *Tusken Potmarge en Jokse* in kreas fersoarge bondel wurden mei sawol wat dregere as wat lichtere bydragen. Fan it lêste soart binne twa plakbeskriuwingen út 'e foarige ieu. Hjirfan is it ferslach fan it kuierke dat dûmny Haebale Potter (fan 1793 oan't 1804 te Peins) om 1800 hinne troch it Sudertrimdiel makke, eins it aardichst. Net dat er in soad nije ynformaasje yn syn ferslach jout, mar út dit ferslach komt wol hiel moai nei foaren hoe't immen yn dy tiid nei it lânskip seach.

Tuorkefretters

Yn in tal oare bydragen oan de bondel wurdt yngien op aparte gebouwen, plakjes, strjitten en diken. It iepenings-artikel giet yn op de skiednis fan 'e Huzumerleane. Fierders skriuwt Minne Hoekstra oer de tuorren fan 'e Wurdumer tsjerke. Yn de santjinde ieu hie dy twa tuorren, mar yn 1688 is de westlike toer ôfbrutsen en sûnt dy tiid hawwe de Wurdumers de byname tuorkefretters. De oare toer is yn 1805 ôfbrutsen en ferfongen troch in nij-enien. Mear Wurdumer skiednis wurdt beskreaun yn in artikel oer it Eysingabegraafplak en in bydrage oer it tichtsmiten fan de Wurdumer haven yn 1869.

Elly van Loon-van de Moosdijk beskriuwt de pylgerynsynjes op de tsjerkeklommen fan Swichum. Yn de midsieuwen koene pylgers dy't nei hillige plakken op beafeart gyngen, dêr ynsinjes keapje foar beskerming op de weromreis en foar thúshâld. Ien kear thúshâld se ek wol op tsjerkeklommen

oanbrocht mei deselde funksje. Op de âldste klok fan Swichum (út 1483) sitte fjouwer. Dit is frijwat bisûnder, want yn Nederlân komme jo se hast net op tsjerkeklommen tsjin.

Terpgravers

Archeologysk ûndersyk hat ek in plakje yn 'e bondel krigen. Jan Post en Tom Sandijck dogge ferslach fan it trochgraven fan 'e Piskhoarnedyk op it Goutumer Nijlân. De opgravings yn 'e terp fan Goutum-Noard ferline jier wurde wiidweidich beskreaun troch Alexander Jager. Dit terpke hat yn 'e Romeinske tiid in aardich doarpke west, mar is yn de fjirde ieu ferlitten. Yn 'e iere midsieuwen moat it wer bewenne west hawwe, mar hat it net mear in echt doarpke west. It aardige is dat Jager ek in soad eftergrûnynformaasje jout. Sa is it artikel ek foar dyjingen dy't net ynwijd binne yn it terpenûndersyk, tige lêsbere. It sjerpfabryk by Huzum (1860-1936) is ûnderwerp fan in artikel fan Siep Grijpstra. Hy fertelt oer it plak fan it fabryk, it produksjeproses en de miljeufersmoarging dy hjirfan it gefolch wie. No soe it hjirby aardich west hawwe as der in ferbân lein wie mei de tema's dy't yn 'e akademyske literatuer spylje. Miljeuskiednis is nammentlik in *hot item*. En in oar punt dat ik mis, is de oansluting by literatuer oer de yndustriële ûntjouwing fan Noard Nederlân yn 'e foarige ieu. Wat wie it plak fan it sjerpfabryk hjiryn? In andert op dizze fraach hie Grijpstra bêst jaan kinnen. Mei de dissertaasjes fan Rolf van der Woude oer Ljouwert en Pim Kooij oer Grins is de eftergrûnliteratuer binnen hânberik.

Haadlingen en gelearden

Oan't no ta soe it derop lykje kinne dat oer de ynwenners fan it Sudertrimdiel yn 'e bondel net skreaun is, mar dat is perfoarst net sa. Hein Walsweer jout yn syn bydrage in skat oan genealogyske data oer de Scheltema's, de Dyxtra's en de Kinnema's, trije haadlingegeslachten út Huzum. En as lêste mar grif net it

minste artikel moet hjir neamd wurde de bydrage fan Rients Faber oer Hillebrandus Goffredus, dy't fan 1483 oant 1487 pastoar yn Huzum wie. In man dy't behalven geastlike ek in grut gelearde wie. Sa wie hy belutsen by de útjefte fan *It Freeska Landriucht* (sirka 1484), it earste yn printinge ferskynde Fryske boek. Faber komt mei de spannende stelling dat de parse dêr't dit boek op printe is, yn Ljouwert stien hawwe moat. Soks is yn 'e foarige ieu ek al ris troch Wopke Eekhoff bewoerd, mar Faber ûnderbout syn tese mei nije ynsichten en fynsten, hoewol it troch it ûntbrekken fan hurde bewizen wol wat spekulatyf bliuwt. Dat nimt lykwols net wei dat Faber in wichtige bydrage levere hat oan ús kennis oer de yntellektuele en kulturele fermiddens yn Ljouwert en omkriten oan 'e ein fan de fyftjinde ieu.

Akademisi en sneupers

Al earder is opmurken dat de bondel in griemank is fan sawol wat lichtere as wat dregere stikken. Op himsels hoecht soks net slim te wêzen. De 'gelearden' hawwe ommers in soad oan de feiten dy troch de 'sneupers' útsocht wurde, en oarsom kinne akademyske ynsichten soms ûnferwachte bisûnderheden oer plak of streek oan it ljocht bringe. Mar in bondel as *Tusken Potmarge en Jokse* soe mear in wikselwurking tusken akademisi en sneupers sjen litte kinne. Jager en Van Loon-van de Moosdijk litte yn har artikels goed sjen hoe't soks foarm krije kin. Lokale aardichheden en bisûnderheden wurde tige lêsbere beskreaun mei ferwizings nei wittenskiplike ynsichten en de gruttere ramten dêr't se yn besjoen wurde moatte. Hjir leit neffens my in taak foar de redaksje by de tariedings foar diel trije fan 'e Sudertrimdiel-rige.

Harm Nijboer

Gjalt Jelsma, Rients Faber e.o. (red.),
Tusken Potmarge en Jokse. Bydragen ta de Skiednis fan it Sudertrimdiel.
Sudertrimdiel-rige II, Wytgaard:
Stúdzjerûnte It Sudertrimdiel, 1995. 125
siden. ISBN 90-801690-03-X. Priis: fl. 25,-.

Fergriemd Fryslân

Neaken en bleat: ferdwinende houtsingels by Noardburgum

Diskear in plaatsje fan de Wâlden yn de omkriten fan Noardburgum. Om krekt te wêzen stiet de fotograaf 1200 meter lyk noardlik fan it ferpleechtehûs Nij Toutenburch yn in sawat leech gebiet, healwei Noardburgum en Kûkherne, dêr't yn de rin fan de tiden it lânskip tige feroare is. De oriïntaasje fan de foto is nei it súdwesten ta.

Fean, sân en heide

Yn de lette midsieuwen foarme dit gebiet it noardeastlikste part fan it Barra- of Burgerfean. Oant 1930 hjitten de heide-útbuorrenjens tegearre Burgerheide; sûnt dat jiers Noardburgum. Yn de legere, moerige parten fan de Burgerheide is gâns ferfeante, mar de hegere dielen hiene in heidefegetaasje dy't minder gaadlik wie foar it stekken fan turf. It plak dêr't de foto naam is, lei yn in oergongsgebiet. De turfstekkerij beheinde him hjir fral ta it lân fierder eastlik, de Kûkhernsterfeart bylâns en yn de feanen ûnder Koaten en Twizel (Achtkarspelen). Westlik fan de Westersingel lei it noardlike part fan de eigentlike Burgerheide, dy't hjir fan it begjin fan de njoggentjinde ieu ôf stadichoan beboud rekke mei klinten fan heidsjers. Dy fersprate bebouwing stiet op âldere topografyske kaarten oantsjut mei de namme Zevenhuizen. Neffens Van der Molen (*It Beaken* XX, side 46) hat it eigenskip dat dit toponym fia de konnotaasje zand/sân/sawn/zeven in ferbastering is fan it yn 1422 neamde úthof Sandhuse fan it Barrakonvint te Burgum.

Jachtfjild

Fan dit wat wietiger gea docht bliken dat it op syn minst sûnt de sântjinde ieu beboske wie. Op sawat alle kaarten dy't tusken 1694 en 1926 tekene binne, stiet hjir in likernôch ien kilometer brede stripe bosk oanjûn mei de namme Schwarzenbergs Bosch; in inkelde kear ek as Haersma's Bosch. By de omwenners stie it ek bekind as Du Tour's Bosk. De earste namme stiet fia de Schwarzenbergleane - foar in part ek bikend as Goddeloaze Singel - yn ferbân mei de Schwarzenberg's op Eysingastate te Rinsumageast. Wilco Holdinga Baron thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg (1665-1704) hat dizze leane, dy't û.o. de ferbining foarme mei it Steedhâlderlike jachthûs 'Hoge Huys' yn de Burgumer Noardermar, opkreaaze. As ferbining giet de Schwarzenbergleane lykwols op syn minst werom op de lette midsieuwen. Faaks hawwe de Schwarzenbergs ek it hûs Jagtlust yn Kûkherne boud. Hiel dizze krite fan bosk en heide tusken Burgum en De Valom wie nammers in favoryt jachtfjild fan 'e adel. Op Jagtlust wennen de houtfesters van de Schwarzenbergs, de Haersma's fan Aldegea (Sm.) en Eastermar.

Untginning

Troch fererving kaam it bosk yn besit fan de Ljouwerter famylje Du Tour van Bellinchave. It jacht- en produksjebosk wie ferparte yn rjochthoekige perzellen, dy't hjoed noch sichtber binne yn de ferkaveling. It part besuden de Grinzerstrjitwei kaam troch oankeap

om 1850 hinne oan de Ljouwerter filantroop dr. Nicolaas Ypey. It bosk benoarden de Swadde wie foar 1890 al ferdwûn. Yn dizze ieu binne de beammen fan it gruttere (middelste) diel ek stadichoan kappe en is it terrein oanmakke, foar in part as boulân. Dit oanmeitsjen fan lân wie it inisjatyf fan de gemeente Tytsjerksteradiel dy't it Du Tours Bosk oankocht en it ûnder oaren yn it ramt fan de wurkfer-scaffing omsette yn bou- en greide, wylst oan de Swadde en yn it súdwesten hûzen boud waarden.

Slûpendewei

De sângrûnen, dêr't it bosk op stie, kippe der op de boaiemkaart út troch de oanwêzigens fan in tsjokke humeu-se laach yn de boppegrûn. Dy kaart jout tagelyk in dôbe oan, dy't yn 1926 noch bestie, ûnderwilens oanmakke is, mar dêr't net dúdlik fan is of it in pingoruïne wie of in groeven fiver. Nei it ferdwinen fan it bosk bleau in karakteristyk - al is it ek wat rjochtút en rjocht-oan - Wâldenlânskip oer, mei syn sleaten en elzensingels. De twa beammen binne mooglik noch oerbleaun fan de lêste restanten bosk. Ek de elzensingels ferdwine lykwols slûpendewei mar ûnmiskenber en wurde ferfongen troch funksjoneel en sfearleas stikeltied. Wa't no yn dizze krite om him hinne sjocht, hat alfêst it nije oansjen fan grutte parten fan de Wâlden op it netflues: neaken en bleat, O j(n)ee!

Meindert Schroor

(foto: Klazien Schroor)

Historische Verenigingen in Friesland

Freonen fan de Argiven yn Fryslân

"De nabije toekomst voor het genealogisch onderzoek ten Rijksarchieve alhier, zie ik zeer donker in, indien de onmiddellijk belanghebbenden ons niet zelf de helpende hand bieden", aldus mr J. Rinzema in maart 1983. De toenmalige rijksarchivaris uitte deze verzuchting in een begeleidend schrijven bij een enquête. In 1981 werd bekend dat de minister het voornemen had om een groot deel van het archiefmateriaal te decentraliseren van de Rijksarchieven naar de gemeenten. Naar verwachting zou het restant te klein zijn om nog langer in Leeuwarden bewaard te worden. Aldus dreigde een overplaatsing van het Rijksarchief van Leeuwarden naar Groningen. Genoeg opwindend dus voor de gebruikers van de archieven om zeer gemotiveerd het enquêteformulier in te vullen.

Enquête

In de enquête werd meegedeeld dat mr J. Rinzema in vergaderingen rond de jaarwisseling van 1982/83 het Genealogysk Wurkferbân van de Fryske Akademy en de afdeling Friesland van de Nederlandse Genealogische Vereniging duidelijk had gemaakt waardoor het genealogisch onderzoek spoedig in de problemen zou komen, te weten door de reeds opgelegde en komende bezuinigingen van de minister van WVC en verder door het voornemen archieven te decentraliseren.

Van de zijde van het Rijksarchief werd het te hulp roepen van een groep vrijwilligers als een van de oplossingen gezien. Zij zouden de werkzaamheden van de archieven ten behoeve van de genealogen kunnen verlichten. Hiermee konden de kosten voor de overheidsbegroting worden gedrukt. Op het idee van het inschakelen van vrijwilligers werd door de besturen van beide genealogische verenigingen ingegaan. Bij de genealogen bestond al langer een behoefte aan goede klappers op vooral de DTB-boeken (doop-, trouw- en begraafboeken). Gedacht werd aan het opzetten van een organisatie, een Vriendenkring, nauw verbonden met de Friese Archieven. In het bestuur van deze organisatie - een Stichting - zouden behalve de genealogische verenigingen, ook de Archieven en zowel de 'genealogische' als 'niet-genealogische' bezoekers van de Friese archieven vertegenwoordigd moeten zijn. Om die reden werd de enquête gehouden onder de leden van de afdeling Friesland van de N.G.V., van het Genealogysk Wurkferbân van de Fryske Akademy en de overige regelmatige bezoekers van het Rijksarchief. Van de 200 respondenten gaven 191 aan financiële en/of fysieke medewer-

king ten behoeve van het genealogisch onderzoek te willen verlenen.

Oprichting

De resultaten van de enquête waren voor de werkgroep, bestaande uit bestuursleden van de twee genealogische verenigingen en medewerkers van Rijksarchief en Gemeentearchief Leeuwarden, een voldoende basis om tot oprichting van de Vriendenkring over te gaan. Op 7 juni 1983 was de "Stichting Freonen fan de argiven yn Fryslân / Vrienden van de Archieven in Friesland" een feit met het tekenen van de akte van oprichting bij de notaris. Het eerste voltallige bestuur bestond uit de heren E.J. Postma, J.A. Kuperus, Y. Brouwers, W. Beetstra, W. Dolk, J. Rinzema en B.D. de Vries, de eerste drie als respectievelijk voorzitter, secretaris en penningmeester. Doelstelling was het steunen van het archiefwezen in de provincie Friesland en het bevorderen van de toegankelijkheid van de archieven, alsmede het ordenen en vastleggen van de resultaten. Zonodig gevolgd door publicatie van de resultaten van daarvan afgeleid onderzoek.

Werkzaamheden

De nieuwe Stichting kreeg zijn Bureau in de lezingenzaal van het Rijksarchief, waar enkele vrijwilligers hun werkzaamheden uitvoerden. Een deel van het werk werd door de medewerkers thuis verricht. Er zou een aanvang gemaakt worden met het vervaardigen van klappers op de DTB-boeken, op de autorisatieboeken (die benoemingen bevatten van voorged. over weeskindren) en op die geboorteboeken van de Burgerlijke Stand, die alleen op voor- naam geklapperd waren. Als voorbereiding op de verdere verwerking was het samenstellen van een thesaurus (woor-

denlijst) met van oudsher in Friesland voorkomende voornamen nodig. Immers, onze voorouders namen het minder nauw met de spelling dan tegenwoordig het geval is: Sjoukje kan ook als Syouckje of Sjouckje voorkomen. Bovendien bestaan er naamsvarianten: Dieuwke, Djoekje, Dieuwertje. In de thesaurus wordt voor zoveel mogelijk spellings- en/of naamsvarianten aangegeven onder welke "sorteer-namen" zij thuis horen. Claes bijvoorbeeld is te vinden onder de sorteernaam Klaas en Bucke komt dus vóór Boele, want de hoofdvorm van Bucke is Boeke. Voor de familienamen is naderhand een gelijksoortige lijst opgesteld.

In de eerste jaren was het in fonetisch-alfabetische volgorde zetten van namen een veel tijd vergende werkzaamheid, omdat de met namen en verdere gegevens beschreven fiches met de hand in de juiste volgorde moesten worden geplaatst. Al een aantal jaren gebeurt dit nu door de computer, evenals het invoeren van de gegevens en de afwerkingsfase van het werk. De Stichting heeft thans meerdere computers, die in gebruik zijn op het bureau, maar ook bij enkele medewerkers thuis.

Samenwerkingsprojecten

Een groot project waaraan de FAF sinds 1990/91 is begonnen in samenwerking met het Rijksarchief in Leeuwarden, Centraal Bureau voor Genealogie in Den Haag en de Mormonen en dat pas verleden jaar is beëindigd, is dat van het toegankelijk maken van de archieven van de Nedergerechten. Deze belangrijke archieven - de oude archieven van de gerechten van de grietenijen en steden van Friesland van ca 1500-1811 - waren veelal in een te slechte staat om aan het publiek voor bestudering beschikbaar te stellen. Verfilming zou een oplossing zijn, maar van het ministerie van WVC kon vanwege bezuinigingen geen geld verkregen worden. De oplossing werd gevonden in het laten verfilmen van de Nedergerechten door de Mormonen, die zelf één film-pje behielden en een tweede aan het Ryksargyf leverden. De medewerkers van de FAF versneden deze film tot een serie korte strookjes die in zogenaamde jackets werden geschoven. Zij

zorgden tevens voor een opschrift. De jackets werden overgebracht naar Den Haag, waar ze op kosten van het CBG werden verfilmd tot een microfiche. Duplicaat-microfiches waren bestemd voor het Ryksargyf, waar thans een 40.000 exemplaren op de studiezaal voor het publiek te raadplegen zijn. Ook de Stichting heeft een volledige serie van deze microfiches.

De Friese Gemeenten en donateurs van de FAF hadden de mogelijkheid bij voorintekening in het bezit te komen van de door hen gewenste microfiches tegen een gereduceerde prijs. De bestellingen werden verzorgd door de FAF.

Een ander groot samenwerkingsproject met het Ryksargyf, dat thans wordt uitgevoerd, is dat van de tienjarentafels van de Burgerlijke Stand. Zoals vermeld had de FAF op zich genomen klappers te maken op de familienamen van geborenen. Het Ryksargyf was van plan om de tafels van de complete Burgerlijke Stand in de computer in te voeren, zodat de bezoekers van het

archief via de computer snel de gezochte persoonsnamen zouden kunnen vinden. De vele onvolkomenheden in de tienjarentafels maken het verzamelen van gegevens uit de originele akten noodzakelijk. Afsproken is dat de FAF in beginsel de oudste geboortenregisters zal bewerken en het Ryksargyf alle huwelijks- en overlijdensakten en de jongste geboorteakten. In totaal gaat het om ruim twee miljoen akten! Ook een aantal gemeenten werkt mee aan dit project door aan vrijwilligers een werkplek ter beschikking te stellen op het gemeentehuis, waar de gewenste gegevens uit de daar aanwezige akten verkregen kunnen worden. Momenteel worden van de door de FAF vervaardigde geboorteklappers ook afdrukken gemaakt, die in de leeszaal van het Ryksargyf kunnen worden ingezien.

Productie

Tot nu toe zijn - met de onmisbare hulp van jaarlijks een vijftigtal medewerkers in vrijwilligerswerk en van ca

300 donateurs - ruim 430 klappers gepubliceerd, die in totaal meer dan 60.000 bladzijden beslaan. Deze klappers zijn niet alleen in het Ryksargyf te raadplegen, maar ook allemaal - op microfiche - in Den Haag in het Centraal Bureau voor Genealogie. Het betreft hier meestal klappers op doop-, trouw-, lidmaten- en autorisatieboeken, maar bijvoorbeeld ook op burgerboeken, proclamatieboeken (verkopingen van onroerende goederen), weesboeken (registratie van beheer van goederen van weeskinderen) en diverse oude belastingkohieren. Voor de gebruikers van de archieven zijn deze klappers een groot gemak, omdat men niet meer langdurig hoeft te bladeren in het originele archiefstuk om de gezochte namen op te sporen. Die kunnen nu snel worden gevonden dank zij het bestaan van de FAF-klappers.

*Frederik H.K. van der Schuit
secretaris FAF*

Ynboek

Oanwinsten fan de Provinsjale Biblioteek fan Fryslân op it mêd fan Fryske skiednis en kultuer fan jannewaris oant maart 1996

Skiednis

- * **De orgelmakers Van Gruisen: Werk, leerlingen en invloed.** Jan Jongepier. Leeuwarden, Stichting Organum Friscum en Stichting Kultuer en Toerisme yn Fryslân, 1995, 22 s.
- * **Auditorium Academiae Franekerensis: Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585-1843.** F. Postma en J. van Sluis. Leeuwarden, Fryske Akademy, 1995. - XLVIII, 4, 706 p. Tekst in het Duits, Latijn en Fries.
- * **Friese Molens.** H. Boschma e.a. Leeuwarden/Ljouwert, Friese Pers Boekerij, cop. 1995, 264 p.
- * **Archieven van Joodse instellingen in Friesland 1754-1972.** S. de Haan. Leeuwarden, Ryksargyf, 1995, 68 p.
- * **Gloria parenti: dagboeken van Willem Frederik, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe.** G.M. van der Plaats, eindred. J. Visser. Den Haag,

Nederlands Historisch Genootschap, 1995, XXXI, 842 p. Ljouwert, Fryske Akademy, nr. 812 (Boarnerige nr. 5).

- * **Binnenste buiten: het Eise Eisinga Planetarium.** Hans Noordmans. Franeker, Telenga, 1995. 135 p.
- * **Archief Halvard Hettema.** H. Nota (samenst.) Wytgaard, Documentatiecentrum voor R.K. Friesland, 1994. 45 p.
- * **Vier eeuwen turfwinning: de verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950.** M.A.W. Gerding. Wageningen, 1995. 533 p.
- * **Keysers orkena: bijdragen tot de geschiedenis van het notariaat in de provincie Friesland.** E. Vellinga. Leeuwarden, Vereniging van Notarissen in het Arrondissement Leeuwarden, 1995. 462 p.
- * **Tusken Potmarge en Jokse: bydragen ta de skiednis fan it Sudertrimdiel.** Gjalt H. Jelsma et al. (red.). Wytgaard, 1995. 125 s.
- * **Inventaris van de archieven van de parochie van de H. Martinus te Sneek.** H.A.M. Andela et al. Sneek, Sint Martinus Kerk, 1995. 245 p.
- * **George Christiaan Sliker (1861-1945): de eerste bioscoopondernemer in Nederland.** Harm Nijboer & Asing Walhaus. Leeuwarden, Perio, 1995. 36 p.

- * **Friese schaakkoningen: 800 jaren schaak in Friesland.** Haije Kramer. Leeuwarden, Stichting "En Passant"/ Venlo, Van Spijk, 1995. 256 p.
- * **Pieter Horjus 1887-1962: leven en werken van een amateur-archeoloog.** Klaas R. Henstra (red.). Burgum, Streekmuseum Tytsjerksteradiel i.s.m. Fryske Akademy en Fries Museum, Leeuwarden, 1995. 52 p.
- * **Door boerenhand een gezond veebestand: 75 jaar diergezondheidszorg in Noord-Nederland.** J. Hofman, P. Zandstra. Drachten, Gezondheidsdienst voor Dieren in Noord-Nederland, 1995. 80 p.
- * **Het gerestaureerde Van Dam-orgel in de R.K. Parochiekerk van de H. Martinus en de H.H. Bonifatius en gezellen te Dokkum.** H. Peters. Dokkum, Schaafsma & Brouwer B.V. 20 p.

Pleatslike skiednis

- * **In doarp yn 'e Noardeasthoeke: Easternijtsjerk tusken 1740 en 1940.** Jan Swart. Ljouwert, Fryske Akademy, 1995. 305 s.
- * **Beskieden Jacob Andeles Palsma.** Doarpsargyf Wurdum-Swichum, 1994. 46 s.

- * **Frisia-Be Quick: 100 jaar noordelijk competitie voetbal.** Puck Couperus en Eddy Nijborg. Leeuwarden, Frisia-Be Quick, 1995. 12 p.
- * **De Eendenkooi 'Onrust' in de Westpolder.** G. Mast. Leeuwarden, Directie Noord van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, 1995. 46 p.
- * **'Strune yn en om Sint Nyk'.** P. Mandemaker en Th. Rijkema. St. Nicolaasga/Easterein, Van der Eems, 1995. 118 s.
- * **De persoonsnamen uit de Diaconieboeken van het dorp Makkinga.** O.J. Nienhuis, De Knipe, 1995. 1 dl., verschillende pagineringen
- * **Sporen uit het oorlogsverleden van Heerenveen.** Jan de Jong. Heerenveen, Gemeente Heerenveen, 1995. 14 p.
- * **Oord van verschrikking: de gevangenis achter Crackstate 1944/1945.** A.T. Geerdink. Heerenveen, Gemeente Heerenveen, 1995. 35 p.
- * **50 jaar bevrijding.** Uitg. Vereniging voor Dorpsbelang te Oosterbierum, Andries de Haan (red.) et al., 1995. 32 p.
- * **Britsum 1940-1945.** Utefte fan "Doarpsbelang Britsum" i.g.m. red. fan "de Troffel", 1995. 40 s.
- * **Weststellingwerf 1940-1945-1995: bezetting en bevrijding in beeld.** Jan de Vries en Bart Beltman, Wollega, Gemeente Weststellingwerf, 1995. 48 p.
- * **Lemsterland: "straatnamen" zijn ook... monumenten.** Evert de Jong. Lemmer, E. de Jong, 1995. 1 dl., verschillende paginering. Niet in de handel.
- * **De Joodse gemeente van Lemmer in de periode 1796-1924.** J.J. Bouwmeester. Weidum, J.J. Bouwmeester, 1991. 119 p.
- * **Baptisten Gemeente Leeuwarden 100 jaar, 1896-1996.** Migchiël Kingma. Leeuwarden, Baptisten Gemeente, 1996. 173 p.
- * **Chr. Muziekvereniging De Bazuin Niawier-Wetsens, 1920-1995.** Niawier-Wetsens, Chr. Muziekvereniging "De Bazuin", 1995. 25 p.
- * **Euterpe Beetsterzwaag 100 jaar, 1895-1995.** Kor Dijk, Siepy Hoekstra-Lieuwes, Bauke Regnerus. Beetsterzwaag, Muziekvereniging Euterpe, 1995. 80 p.
- * **25 jaar Exstador: jubileumuitgave van 25 jaar zaalvoetbal in Harlingen.** Guus van Hurck en Koen Pennewaard (red.). Harlingen, Zaalvoetbalvereniging Exstador, 1995. 64 p.
- * **50 jaar Christelijke Oratoriumvereniging "Gloria Deo", 1945-1995: zingende mensen zijn blijde mensen!** Theun van der Werff. Drachten, C.O.V. "Gloria Deo", 1995. 64 p.
- * **100 jaar gymnastiekvereniging Leeuwarden.** Willy Dijkma-Nicolai. Leeuwarden, GVL, 1995. 92 p.
- * **En de School hij Ploegh-de voort...: her-**

- inneringen in woord en beeld.** Yme de Jong. Heerenveen, Reüniecommissie 'School Ploegh 1922-1955', 1995. 64 p.
- * **1870-1995: 125 jaar katholiek onderwijs in St. Nicolaasga.** H.N. Kamsma. St. Nicolaasga, R.K. Basisschool "It Klimmerbled". 1995, 64 p.
- * **Jeugdkoor Dronrijp 25 jaar, 1970-1995.** Jettie Andringa. Dronrijp, Jeugdkoor Dronrijp. 1995, 48 p.
- * **100 jaar Harmonie, 1895-1995.** Coba de Boer-van Veen. Wollega, Muziekvereniging "De Harmonie". 1995, 66 p.
- * **Van Fok naar Fedde Schurerplein: R.H.B.S. - Openbaar Lyceum - RSG.** Eindred. Karolien Bloemsaat. Heerenveen, OSG Sevenwolden. 1995, 104 p.
- * **1920-1995: 75 jaar St. Franciscusschool.** Henk ter Schure et al. Wollega, St. Franciscusschool, 1995. 64 p.
- * **16 en 17 april 1994, 60-jarig jubileum Tennisvereniging Oranjewoud.** Heerenveen, Tennisvereniging Oranjewoud, 1994. 14 p.
- * **100 jaar gereformeerde kerk Pingjum-Zurich: 31 oktober 1893-1993.** A. Giliam et al. Pingjum-Zurich, 1993. 93 p.

Genealogy

- * **Drie eeuwen geslacht Jaarsma.** K. de Graaf, L. Jaarsma. Amstelveen, L. Jaarsma, 1993. 217 p.
- * **Frysk kertiersteatboek.** Under red. fan Melle Koopmans, Andries Koornstra, Reid van der Leij. Ljouwert, Fryske Akademy, 1996. 532 s.
- * **Renema: Bozum, Scharnegoutum.** Jarich Renema. Utrecht, J. Renema, 1995. 54 p.
- * **De familie Hollander uit Herbayum: van 1600 tot heden.** Wim en Hans Hollander. Zevenaar, Hollander, 1994. 70 p.

Literatuerskiednis

- * **Louise Mellema, 1900-1990: haar leven, herinneringen, literair werk.** Red. Adriaan D. de Groot et al. Schiermonnikoog, Stichting Toomelid, 1995. 128 p.
- * **In Uijouwerij fan quizequânsje: tinkboek by it 25-jierrich bestean fan 'e Koperative Uijouwerij.** Doeke Sijens, Henk van der Veer. Boalsert, Koperative Uijouwerij, 1995. 180 s.

- * **Folksk Fryslân en de literatuer: Fryske skriuwers ûnder hypnoaze fan 'e tritiger en fjirtiger jierren.** Johan Frieswijk. Boalsert, Koperative Uijouwerij, 1995. 48 s.
- * **Libbenskrêft: 'Uteringen by myn libben'.** Anne de Vries. Moarre, 1995. 48 s.
- * **Menameradiel.** Catrienus Spinder/Joop Boomsma. Leeuwarden, Stichting Beeldende Kunst-Friesland, 1995. 4 s. seefdruk.
- * **Nijefurd.** Jan Leeuwis/Mindert Wynstra. Leeuwarden, Stichting Beeldende Kunst-Friesland, 1995. 4 s. seefdruk.
- * **Ameland.** Fred Landsman/Douwe Kootstra. Leeuwarden, Stichting Beeldende Kunst-Friesland, 1995. 6 s. seefdruk.
- * **Wymbritseradiel.** Wilco Berga/G. Willem Abma. Leeuwarden, Stichting Beeldende Kunst-Friesland, 1995. 4 s. seefdruk.
- * **Wûnseradiel.** Freark van der Wal/Margryt Poortstra. Leeuwarden, Stichting Beeldende Kunst-Friesland, 1995. 4 s. seefdruk
- * **Dantumadiel.** Beppie Gielkens/Durk van der Ploeg. Leeuwarden, Stichting Beeldende Kunst-Friesland, 1995. 4 s. seefdruk.
- * **Gaasterlân-Sleat.** Reinder Homan/Jacobus Quiryn Smink. Leeuwarden, Stichting Beeldende Kunst-Friesland. 1995. 4 s.

Ferskaat

- * **Het betere werk: panorama van de hedendaagse architectuur in Friesland.** Margaretha Cats (red.) et al. Leeuwarden/Ljouwert, Friese Pers Boekerij, 1995. 59 p.
- * **De fjouwer evangeljes: op 'e nij ferfryske.** W.J. Buma et al. 2e printinge. Ljouwert/Leeuwarden, Kristlik Fryske Folksbibliteek, 1996. 318 s.
- * **Leeuwarden, open stad: structuurschets gemeente Leeuwarden.** Leeuwarden, Gemeente Leeuwarden, 1995. 70 p.
- * **De windmotor als poldergemaal in Friesland.** J. Bergstra en W.D. Hengst. Sneek/It Heidenskip, 1995. 152 p.
- * **Birds and their ecology in the Wadden Sea: proceedings of the 8th International Scientific Wadden Sea Symposium.** Esbjerg, 1993. Morten Frederiksen & Karsten Dahl. Helsingør, Marine Biological Laboratory, Ophelia Publications, 1994. 357 p.

Johanneke Krolis

De gemeente-kaartsjes fan Jacob Kuyper

De gemeente-kaartsjes fan Kuyper út 'e twadde helte fan de njoggentjinde ieu binne wol aardich bekend. Yn ûnderskate argiven en kaartekolleksjes, mar ek op de antikwaryske merk komt men dy kaarten faak tsjin. Sokke gemeente-kaartsjes meie dan bekend wêze, it docht lykwols bliken dat der, wat de útjefte fan de kaarten oangiet, noch wol fragen binne. Hoefolle edysjes binne der ferskynd fan de atlas dêr't se yn publisearre waarden en hoefolle ferskillende edysjes fan de ôfsûnderlike kaarten besteane der? In antwurd op dy fragen is noch net sa maklik te jaan. Mei dit stik wol ik besykje nei te gean oft der ûnder de lêzers kennis datoangeande is. Reaksjes binne wolkom.

De Gemeente-atlas van Nederland, makke troch Jacob Kuyper en útjûn troch Hugo Suringar te Ljouwert, befettet mei-inoar goed 1200 kaartsjes fan alle Nederlânske gemeenten, oardere yn âlve provinsjedielen. Yn Fryslân hat de Provinsjale Biblioteek dêr in folslein eksimplaar fan. It jier fan útjefte is net bekend. Oannomen wurdt, it sil tusken 1865 en 1870 west hawwe. In grut part fan de kaarten yn dy rige atlasen is lykwols wol datearre. Sawat allegearre binne se út de perioade 1865-1869; guon binne sûnder jiertal, bygelyks dy fan de stêd Ljouwert, dy't hjirby ôfprinte binne. Yn it grutte standertwurk *Atlantes Neerlandici* fan C. Koeman, dêr't alle

atlassen yn beskreaun steane dy't yn it ferline yn Nederlân publisearre binne, is yn diel II de gemeente-atlas fan Kuyper folslein beskreaun. Koeman hat it hjirby ôfbylde, net datearre kaartsje fan Ljouwert, ek gjin jiertal meijûn; it falt by him allegear ûnder de datearring 1865-1869. Op de datearring fan dit Ljouwerter kaartsje gean ik anst fierder yn. Om 1877 hinne ferskynde in supplemint-edysje fan de gemeente-atlas mei 42 aktualisearre kaarten út de jierren 1874-1876. Sân dêrfan wiene fan gemeenten yn Fryslân. Oant safier de bibliografyske feiten. Ut lettere jierren, mar ek út tuskenlizzende jierren binne der fernijde kaartsjes fan ûnderskate gemeenten.

Yn ferskillende kaartekolleksjes binne dy los oanwêzich. Foar safier op dit stuit bekend is, binne dy net yn in atlas ferskynd. Dat soe der op wize kinne, dat in part fan de kaarten los oan 'e man brocht is.

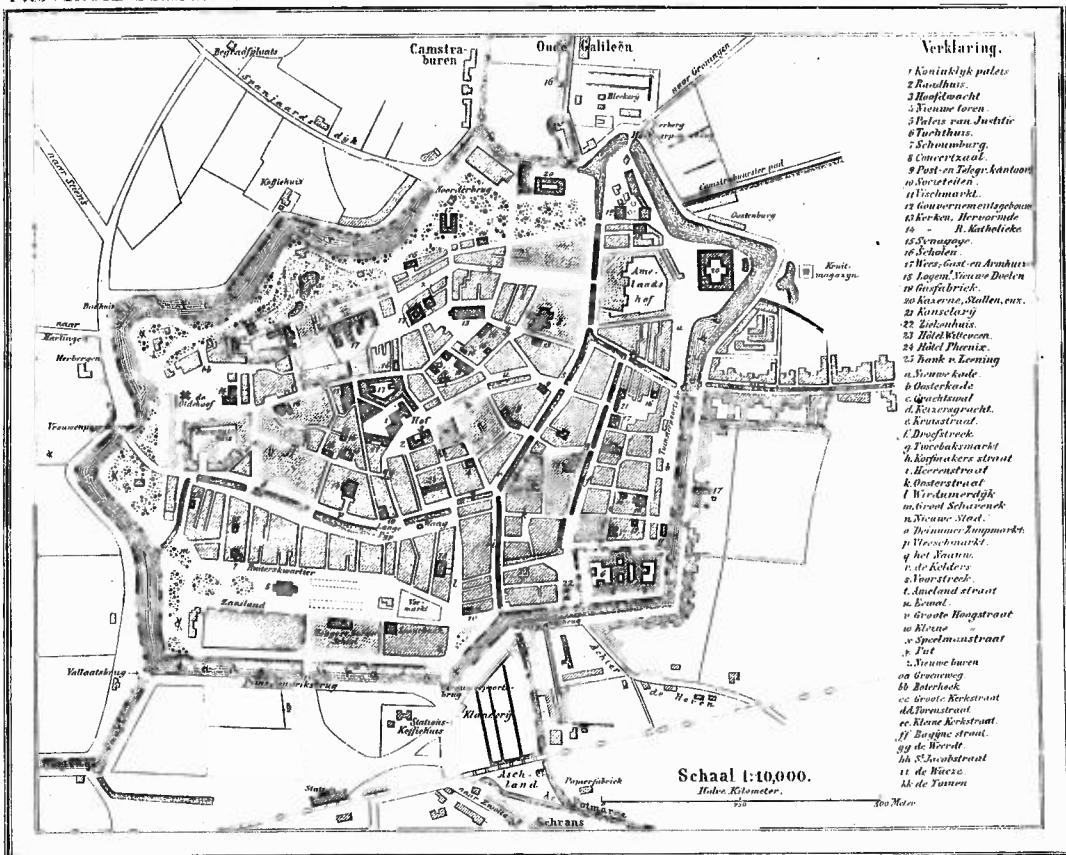
Los ferkocht

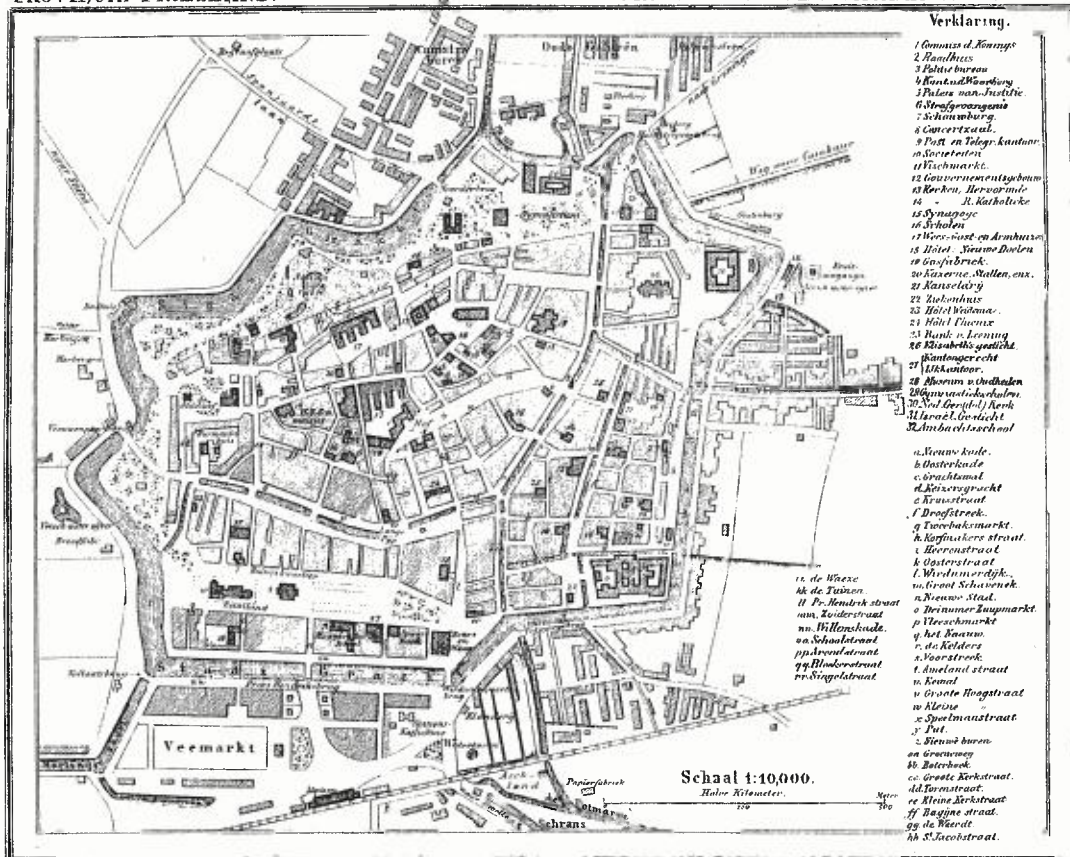
Yn it atlasdiel Fryslân, sawol yn it eksimplaar dat yn de Provinsjale Biblioteek is, as yn dat yn de universiteitsbiblioteek fan Utert dat troch Koeman beskreaun is, en yn de Zaltbommelske facsimile-útjefte út 1971, stiet op de kaarten - op in pear sûnder jiertal nei - 1865 of 1866 printe. Fan 18 gemeenten binne der ek datearre eksimplaren fan respektivelik 1867 en 1868. Dat soe der neffens my wol ris op wize kinne, dat de gemeente-atlas sa'n sukses wie, dat Suringar nei in earste útjefte yn bygelyks 1866/1867 mei in twadde printinge kommen is, dêr't in part fan de kaarten yn fernije is. Sa'n twadde printinge soe bygelyks yn 1868/1869 ferskynd wêze kinne. It is opmerklik dat yn de niisneamde atlasdielen ek de plattegrûn fan Ljouwert sûnder jiertal foarkomt, in stedsplattegrûn dy't op

1870 datearre wurde moat, sa sille wy aanst sjen. As dat sa is, dan soe de atlas net earder as yn 1870 of 1871 ferskynd wêze kinne. Soe dat lêste wier wêze, wêrom binne der dan fan 18 Fryske gemeenten yn 1867 en 1868 nije edysjes fan de kaarten makke? Dy haw ik oant no ta net yn in ynbûne gemeente-atlas fûn. Of soe it sa wêze dat de kaarten earst los ferkocht binne en dat der yn de rin fan de jierren (yn 1870?) ferlet fan kaam om se te bondeljen yn ien atlasbân? Neigeraden men der langer mei dwaande is, nimt

PROVINCIE FRIESLAND.

GEMEENTE LEEUWARDEN N°2. STAD.

Getekend door J. Kuyper.

1889 Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden.

Oertekene

Ik beslút mei der op te wizen dat dy stedsplattegrûn fan Kuyper út 1870 in foarrinner hie. Dêrmei wurdt doeld op in plattegrûn op deselde skaal, dy't makke is troch de lânsmjitter A. Douglas. Hugo Suringar wie ek dêr de útjouwer fan. Dy kaart draacht likemin in jiertal, mar oannomen wurdt dat er fan 1864 is, omdat de spoarline der op stiet. Op dat kaartsje fan Douglas is it súdebolwurk mei syn dwingers noch net fergroeven. De plattegrûn dy't Jacob Kuyper tekene hat, kin suver net oars as oertekene wêze fan de kaart fan Douglas, safolle oerien-

it tal fragen om de Kuyper-kaarten hinne ta.

Mear edysjes

Al dy fragen nimme net wei dat it nijsgjirrige kaartsjes bliuwe. Op grûn fan in foarriedige ynventarisasje fan in stikmannich kaartkolleksjes yn Fryslân wurdt dúdlik dat der fan ûnderskate gemeenten edysjes út de sechstiger, de santiger en de tachtiger jierren fan de njoggentjinde ieu binne. Fan Achtkarspelen, Boalsert, Dantumadiel, Doanjewerstal, Drylts, East-Dongeradiel, Eaststellingwerf, Ferwerteradiel, Himmelumer Aldefurd, Hylpen, Lemsterlân, Raarderhim, Skiermuontseach, Sleat, West-Dongeradiel en Warkum haw ik oant no ta allinnich mar edysjes fan 1865 fûn. De kolleksjes op it Fries Museum, it Ryksargyf yn Fryslân, it Ljouwerter Gemeenteargyf en de Provinsjale Biblioteek binne net folslein wat edysjes fan de Kuyper-kaartsjes oangiet. Wa't fan de niisneamde gemeenten edysjes fan nei 1865 bekend binne, soe ik freegje wolle dat te melden. Mei fierder ûndersyk en ynformaasje fan treden, soe der miskien noch ris in folslein oersjoch

makke wurde kinne fan de Kuyper-kaartsjes dy't ea ferskynd binne.

Datearring

As yllustraasje by dit stik binne twa kaarten fan de Fryske haadstêd ôfprinte, ien sûnder fermelding fan jiertal en ien fan 1889. Ferskillen falle daliks op. Sa'n Ljouwerter stedsplattegrûn is der ek fan 1872. Dêr stean 28 nummers fan gebouwen en strjitnammen oant en mei *nn* op. De fraach komt no op wêrom dy bywurke kaart net yn de troch Koeman neamde supplement-edysje fan 1876 siet. Of wie dat kaartsje fan 1872 los ferskynd? Neffens de beskriuwing fan de earste, net datearre kaart op it Ljouwerter Gemeenteargyf soe dy fan 1870 wêze. Oan 'e hân fan in tal punten is dat ek wol nei te gean. Yn de jierren 1868 en 1869 is it súdebolwurk op 'e skeppe gien en is der in nije, rjochte stedsgrêft oanlein. Op de kaart stiet by de feemerk de spaarbank yntekene; dy is yn 1870 boud. In oar nijsgjirich punt is it gasfabryk. Op de net datearre kaart stean trije gashâlders. Yn 1871 moat der in fjirde gashâlder boud wêze. Alles wiist yndie op in datearring fan dy stedsplattegrûn yn 1870.

komsten binne der. Mar dat makket syn kaart der net minder om: lizze wy de kaarten út de ûnderskate jierren op in rychje, dan sjogge wy de feroarings yn de romtlike struktuer oer in perioade fan 25 jier kreas yn byld brocht.

Jacob van der Vaart

Reaksjes op dit stik graach skriftlik oan J.H.P. v.d. Vaart, Fryske Akademy, Postbus 54, 8900 AB Ljouwert.

AGENDA

7 September 1996 11.00 uur **opening Monument van de Maand 'Rond De Waag'** in Leeuwarden, m.m.v. burgemeester/stads-omroeper. Locatie: De Waag. Openingstijden gebouwen/tentoonstellingen vanaf 7 september: za en zo van 13.00-17.00 uur.

Op 14 juli 1595 besloot het toenmalige stadsbestuur van Leeuwarden tot de bouw van een nieuwe waag, die het jaar daarop werd gebouwd. 1996 is dus een jubileumjaar voor één van de meest markante monumenten van Leeuwarden. Uiteraard kan aan dit vierhonderdjarig bestaan niet onopgemerkt voorbij worden gegaan. Bij de organisatie van dit project zijn meerdere instanties betrokken: de Stichting Kultuer en Toerisme yn Fryslân, de Stichting Leeuwarden Promotie en het Gemeentearchief Leeuwarden.

Het project rond de Waag zal breder van opzet zijn dan een 'normaal' Monument van de Maand, met name wat betreft de evenementen en activiteiten eromheen. Er vinden tentoonstellingen plaats in de Waag, het Gemeentearchief en in de hal van het Stadskantoor. Op zaterdag 21 september zal de oude jaarmarkt met St. Mattheus nieuw leven worden ingeblazen. Op 28 september is er een boekenmarkt. In samenwerking met de Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden wordt een aantal lezingen georganiseerd over het marktwezen in de stad van het jaar nul tot nu. De lezingen worden o.a. gehouden in de Waag, de Beurs (Openbare Bibliotheek) en Theater Romein.

In de vorige eeuw was de Stedelijke Muziekschool op de bovenverdieping van de Waag gevestigd. Muziek mag daarom niet ontbreken. In en rond de Waag zullen verschillende concerten georganiseerd worden. Gedurende de hele maand is er op de zaterdagen - en ook op zondag 15 september - theater en poppenkast.

Voor meer informatie kunt u terecht bij: Monument van de Maand, Annette Hamer. Tel. 058 - 2163128/2163129.

10 september 20.15 uur - Theater Romein Leeuwarden

Lezing door drs Harm Nijboer over de geschiedenis van de marktstad Leeuwarden door de eeuwen heen.

Organisatie: Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden, Gemeentearchief Leeuwarden en Monument van de Maand.

t/m 6 oktober - Museum De Stadshof, Blijmarkt 18-20, Zwolle.

'Petit Hommage aan Ruurd Wiersma'.

Nederlands meest bekende naïeve schilder, Ruurd Wiersma, staat deze zomer volop in de belangstelling in Zwolle. Het museum presenteert een subtiel tentoonstelling van een dertigtal panelen en objecten.

Aanleiding is het 15-jarig bestaan van de Ruurd Wiersma Stichting. De tentoonstelling past in de reeks waarmee De Stadshof bekende en minder bekende Nederlandse naïeven en outsiders voor het voetlicht brengt. Mensen die vaak hun hele leefwereld omtoveren tot een groot totaalwerk en er ook een typische persoonlijke levensfilosofie op nahouden. Wiersma is hiervan een sprekend voorbeeld. Hij

beschilde zijn huis met taferelen van het Friese buitenleven en exotische oorden die hij alleen via de media kende. Daarnaast vormde de Bijbel een belangrijke inspiratiebron, hoewel hij kerkbezoek stelselmatig vermeerde.

Om de bezoeker een getrouwe indruk te geven van Wiersma's wereld, verwijst de tentoonstelling in vorm en sfeer naar het fantasievolle arbeidershuisje aan de Ee te Birdaard.

De Stadshof is geopend van di t/m vr 10-17, za en zo 11-17.

14 september 10.00 - 17.00 uur **Open Monumentendag**. Centraal staan de dorpen Lekkum, Miedum en Snakkerburen.

MUSEA

Federatie van Friese Musea en oudheidkamers

Turfmarkt 11, Leeuwarden

Postbus 1239

8900 CE LEEUWARDEN

058-2139185

AMELAND

Natuurcentrum Ameland, Strandweg 38

Open: tot 1 april wo t/m za 13-17

1 april tot 3 juli ma t/m vr 10-12, 13-17 en za/zo 13-17

t/m 1 december

Potvis

- Tentoonstelling rond het skelet van de op Ameland aangespoelde potvis.

ANJUM

Anjumer Molen "De Eendracht",

Mounebuorren 18

Open: ma 13-17 en di t/m za 10-17

t/m 30 juni

Plek - gouaches van G. Kramer en

J. Geerlink

7 juli t/m 1 september

'Wad - olieverf op doek van A. Fokkema

8 september t/m 3 november

Wolken - schetsen van Herman Beks

cat. 'Kwartslag'

Molens in Friesland

- Permanente foto-expositie en modellen van Friese molens

BOLSWARD

Oudheidkamer/Stadshuis, Jongemastraat 2

Open: ma t/m za 10-17

5 juli t/m 31 augustus

Mobach 1766-1996, van Bolsward naar Utrecht

- In 1895 vestigde Klaas Mobach, telg uit een pottenbakkersgeslacht uit Bolsward, zich in Utrecht en stichtte daar een bedrijf, later bekend onder de naam Mobach Keramiek.

Boek: 100 jaar Mobach

BURGUM

Stichting Streekmuseum Tytsjerksteradiel, Menno van Coehoornweg 9

Open: di t/m za 14-17, vrijdagavond 19-22 en za 9-12

t/m 9 november

Opgravingen in Tytsjerksteradiel

- De expositie geeft een overzicht van het archeologisch onderzoek sinds 1989. De opgravingen betreffen de periode 1100-

1800. In Sumar werden 12e eeuwse bewoningssporen geconstateerd, waarbij een plattegrond van een schuur van het type Gasselte CI kon worden ingemeten en getekend.

Een ander belangrijk element betreft de opgraving van het Berchtklooster te Burgum. Door middel van weerstandsmetingen werden enkele funderingsresten en voormalige grachten aangetoond. Vondsten van bouwmaterialen, aardewerk, brons, ijzer en bot geven enig inzicht in de mid-

Funderingsresten van het Berchtklooster of Barraconvent bij Burgum die in 1995 bij een opgraving aan het licht kwamen

deleeuwse situatie.

Ook adelshuizen zijn vertegenwoordigd door een onderzoek op het voormalige terrein van Haersma State in Eastermar. Hier werd o.m. de fundering van een poortgebouw uit de tweede helft van de 16e eeuw aangetoond.

Omstreeks begin juli verschijnt een boek onder de titel 'Opgravingen in Tytsjerksteradiel' geschreven door Klaas R. Henstra en Alexander Jager. De prijs zal ca. f 25,- bedragen. U kunt op deze uitgave intekenen. Voor meer informatie kunt u bellen 0511-465544. Vouwblad

Gemeentehuis Tytsjerksteradiel, Raadhuisweg 7

Open: werkdagen 10-12 en 14-16

t/m 16 augustus

Pas op! Bruikbaar!

- Deze educatieve tentoonstelling van Kunstwurk gaat over kunst die je kunt gebruiken. Geen toegepaste kunst of 'design', maar echte kunst. Dat woordje 'echt' kan heel wat verwarring oproepen, want waar ligt de grens tussen écht en kunst? Gepoogd wordt hier een antwoord op te geven. Op de tentoonstelling is werk te zien van Guillaume Bijl, Fortuyn O'Brien, Joep van Lieshout, Frank Mandersloot, Jan van de Pavert, Servaas/Fi\$h Int., Peer Veneman en Harald Vlucht. Een diaklankbeeld dient als opstap voor het bekijken van de getoonde werken. Daarnaast biedt een begeleidend boekje een inleiding waarin wat meer informatie wordt gegeven.

Vouwblad

26 augustus t/m 8 oktober

Illustratoren van Friese kinderboeken

- Expositie n.a.v. een internationaal symposium over illustraties in boeken.

Vouwblad

DOKKUM

Streekmuseum Het Admiraliteitshuis,
Diepswal 27

Open: di t/m za 10-17

t/m 6 juli

Expositie ter gelegenheid van het jubileum van
het Chr. Muziekcorps "Oranje"

3 augustus t/m 30 november

Zand erover

- Tentoonstelling over de rouw- en begrafenisgewoonten in Friesland, met name in de 19e eeuw.

Dood en rouw zijn altijd omgeven geweest door speciale gebruiken. Eind 18e eeuw komt een cultuurstroming onder de naam 'romantiek' op gang. Er ontstaat een hernieuwde belangstelling voor de dood en alles daaromheen. Zelfs in de mode wordt aandacht geschonken aan rouwkleding en -accessoires, zoals bijv. gitten kralenkettingen. Bij rouwsieraden werd ook wel haar van de overledene verwerkt in een broche, een sluitstuk van een ketting, in schilderijtjes en in horlogekettingen. De accessoires werden ook na de begrafenis- en rouwperiodes gedragen als herinnering aan de overledene. Voorbeelden van deze haarwerkjes zijn op de tentoonstelling te bezichtigen, evenals rouwkleding, rouwbrieven en -servies, kisten, lijkbaren, grafsteenfragmenten, zilveren herinneringslepels en -penningen, prenten etc.

Schilderijtje uit 1878, uitgevoerd met haar van Petrus Cornelis Houtman. Dit achtjarige jongetje overleed in dat jaar aan hersenvliesontsteking. In de tekst van de rouwadvertentie stond o.m. "...na een smartelijk doch geduldig lijden van 12 dagen...". Het schilderijtje laat een begraafplaats met pijnbomen en treurwilg zien. Een treurende vrouw leunt op het grafmonument voor het jongetje.

Natuurmuseum Dokkum, Kleine

Oosterstraat 12

Open: ma t/m vr 10-17

t/m 30 september

Ijsvogels

- Tentoonstelling over het leven van ijsvogels. Uiteraard wordt ook ruime aandacht geschonken aan de in ons land voorkomende soort.

DRACHTEN

Museum Smallerland, Museumplein 2

Open: di t/m za 11-17 en zo 13-17

t/m 7 juli

De vaart erin

- Deze tentoonstelling is ingericht in het kader van de manifestatie 'De nacht van de architectuur' van 29 juni en bestaat uit drie onderdelen:

Het eerste onderdeel laat uit werk van deelnemers aan de publieksprijsvraag omtrent de herinrichting van het Museumplein in Drachten zien. Het tweede onderdeel is gewijd aan het werk van vijf Drachtster architectenbureaus. Te zien zijn o.m. tekeningen en maquettes.

Vanaf 21 juni is onder voorbehoud ook het derde onderdeel te bezichtigen. Hier worden de stedenbouwkundige plannen van de gemeente Smallerland gepresenteerd. Het betreft hier o.a. de plannen met betrekking tot de oude tabaksfabriek en het hart van het centrum, een maquette van de nieuwe woonwijk - parkwijk 'De Singels' - en de zorg voor monumenten in Drachten. Ook de gemeentelijke plannen t.a.v. de Drachtster Vaart worden op deze tentoonstelling ontvouwd.

t/m 4 augustus

Olympische Spelen 1932, 1936 en 1948

- Overzichtstentoonstelling van drie inwoners uit Drachten, die destijds uitgezonden waren om deel te nemen aan de Spelen.

t/m 11 augustus

Ids Wiersma - portretten en figuurstudies

- Expositie van tekeningen en schilderijen n.a.v. twee legaten.

13 juli t/m 11 augustus

Tentoonstelling van werk uit eigen collectie

waaronder nieuwe aanwinsten. Te bezichtigen zijn o.a. schilderijen van Jan van der Kooi en Gerrit de Vries en tekeningen van Jannes Kleiker. Uiteraard ontbreekt het kleurrijke werk van Anne Feddema niet op deze expositie.

7 september t/m 24 november

Sierd Geertsma - 1896-1986

- Overzichtstentoonstelling van deze schilder ter gelegenheid van zijn honderdste geboortedaag

FRANEKER

Museum 't Coopmanshûs, Voorstraat 49-51

Open: di t/m za 10-17, april t/m september zo 13-17

t/m 22 juni

Rob Nypels

Cat.

29 juni t/m 25 augustus

Han van Meegeren

- Selektie uit de tentoonstelling in de Kunsthal te Rotterdam.

Van Meegeren is vooral bekend als meester- vervalser. 't Coopmanshûs heeft in de eigen collectie het laatste door Van Meegeren gesigeneerde werk. Het betreft hier een tekening van een Christushoofd, dat sterke gelijkenis vertoont met verschillende door hem geschilderde Vermeer-vervalsingen. Ook de beroemde Vermeer-vervalsing van het Laatste Avondmaal is te bezichtigen. Van Meegeren kwam tot deze vervalsingen omdat hij zich als kunstenaar miskend voelde. De tentoonstelling laat veel van zijn onbekende 'echte' werken zien, waaruit

blijkt dat hij een zeer veelzijdig kunstenaar was.
Cat.

1 september t/m 19 oktober

Horst Dijkstra

- Schilderijen

Cat.

Eisinga Planetarium, E. Eisingastraat 3

Open: di t/m za 10-12.30 en 13.30-17

vanaf 30 juni

Historische astronomische monumenten

- Er zijn veel historische monumenten georiënteerd op hemellichamen. Ter ere van de hemellichamen zijn door de eeuwen heen gebouwen opgetrokken van waaruit zon, maan en planeten werden aanbeden. Soms dienden deze bouwwerken voor astronomische tijdwaarneming of plaatsbepaling.

GROU

De Trije Gritenijen, Stationsweg 1

Open: di t/m vr 10-17, za 13-17

t/m 30 augustus

Broer de Boer (1887-1953)

- Expositie van werk van deze misschien wat ten onrechte vergeten Friese schilder. Het werkgebied van de uit St. Jacobiparochie afkomstige De Boer was het Friese waterland. Zijn werk past in de traditionele Friese landschapsschilderkunst.

3 t/m 28 september

Industrieel erfgoed

- Deze expositie bevat o.m. materiaal over oude verdwenen industrieën in Boarnsterhim. De tentoonstelling sluit aan op het thema van Open Monumentendag. Vouwblad

HARLINGEN

Gemeentemuseum Het Hannemahuis

Voorstraat 56

Open: di t/m za 10-17, zo 13.30-17

t/m 14 september

Harlinger zilver

- Expositie waarin ongeveer 200 stukken zilver van Harlinger zilversmeden uit de 16e t/m de 19e eeuw worden getoond. De eerste zilversmeden vestigden zich na 1575 in Harlingen. Hun produktie neemt in de 17e en 18e eeuw een enorme vlucht.

Harlinger zilver uit de zeventiende tot en met de negentiende eeuw

Hoewel zij voornamelijk opdrachten kregen van particulieren, weten ook de kerken in de regio het vakmanschap van deze smeden te waarderen. Te zien zijn o.m. avondmaalszilver, brandewijnkommen, lepels, theepotten, knottekistjes, bekers, oorijzers, miniaturen, komforen, tabakspotten en zoutvaatjes. Het is slechts een greep uit de vele voorwerpen van vaak hoge ambachtelijke kwaliteit.

Aan het eind van de 19e eeuw verdwijnt het ambacht uit de Friese havenstad.

Veel van het zilver is in de loop der eeuwen verloren gegaan, maar er is gelukkig genoeg overgebleven om een goede indruk te geven van wat er in Harlingen is gemaakt. Tal van musea, kerkbesturen en verzamelaars stelden hun stukken Harlinger zilver voor deze tentoonstelling beschikbaar.

Er verschijnt een catalogus waarin alle geëxposeerde stukken worden beschreven en afgebeeld. Bovendien worden de merken van de Harlinger zilversmeden opgenomen. Hieronder bevinden zich enkele die nog niet eerder zijn gepubliceerd. De catalogus (180 pag., 225 afb. waarvan tenminste 6 in kleur) is te bestellen bij het Hannemahuis en kost f 35,-.

HEERENVEEN

Museum Willem van Haren, Van Harenspad 50-52

Open: di t/m vr 10-17, za en zo 14-17

t/m 30 juni
Speelgoed van de wereld
- Deze expositie toont speelgoed uit meer dan 31 landen
Vouwblad

t/m 14 juli
Gestalten tegen stelling
- Beelden van André v/d Linden
Cat. 24 pag. ill. f. 10,00

13 juli t/m 25 augustus
Complex, complexer, complex
- Schilderijen en foto's van Louis Le Roy rond het thema complexiteit

20 juli t/m 22 september
Legale tijdsbeelden
- Beelden van Aukje Wassenaar

7 september t/m 20 oktober
Beter lang haar dan kortzichtig
- De jeugdcultuur in Friesland in de jaren zestig
Vouwblad

JELSUM

Dekema State, Dekemawei 5

Open: Tweede Pinksterdag tot 1 oktober do t/m za 14-17

t/m 27 juli
Ruimtelijk en vlak werk
- Ramon van de Werken - verscheidene technieken
Vouwblad

11 augustus t/m 28 september
Manja van der Storm
- krijttekeningen op papier. Nonfiguratief
Vouwblad

JOURE

Museum Joure, Geelgietersstraat 1-11

Open: ma t/m vr 10-17, za en zo 14-17

t/m 25 juni
Stuwung in Skarsterlân
- Objecten en schilderijen van de Amsterdamse kunstenaarsvereniging "Stuwung"

28 juni t/m 6 augustus
Textiele kunstvormen
- Expositie van aankomende kunstenaars

van de Academie Minerva in Groningen

t/m 31 augustus
Beeldentuin "Stuwung in Skarsterlân"
- Beelden van de Amsterdamse kunstenaarsvereniging "Stuwung"

9 augustus t/m 17 september
Peter Willem Dekkers uit Milsbeek
- Expositie beelden in marmer

KORNWERDERZAND

Kazematten Museum, Kornwerderzand

Open: 1 mei t/m 30 sept wo en za 9-16

t/m 30 oktober
Wons 1940 - een onmogelijk bruggehoofd
- De stelling van Wons en de luchtaktiviteiten tijdens de meidagen van 1940
Vouwblad

LEEUWARDEN

Fries Museum, Turfmarkt 11

Open: ma t/m za 11-18, zon- en feestdagen 13-17

tot eind 1996
Verborgen voorstelling
- Tentoonstelling over het onderzoek en de conservering van het portret van Fookel Walta. Elders in dit nummer is een uitgebreid artikel over dit schilderij van Adriaan van Cronenburg opgenomen.
Vouwblad

t/m 1 september
Uit koninklijk bezit
- De verzamelingen van de Oranjes: 100 jaar Koninkrijk Huisarchief.
Elders in deze editie is een artikel opgenomen over dit onderwerp.

Cat. Uit Koninklijk Bezit, 231 pag., 283 ill. f 45,00.
Folder

Afdeling Verzetsmuseum

t/m 7 juli
Spelen met de oorlog
- Tentoonstelling van speelgoed, gedeeltelijk gemaakt in W.O.-II o.a. in kamp Vugt. Van voor de oorlog dateert een aantal Elastolin poppen, oorspronkelijk afkomstig uit Duitsland.
Ook is er na-oorlogs speelgoed te zien met 'oorlog' als onderwerp.

Fries Natuurmuseum, Schoenmakersperk 2
Open: di t/m za 10-17, zon- en feestdagen 13-17

t/m 29 september
Het sprekende lichaam
- Tentoonstelling over de lichaamstaal bij mens en dier.
Cat. Het Sprekende lichaam.
Vouwblad

18 augustus t/m 10 september
Ornithologie Schaduwen
- Kunstenaarsproject van Jeroen van Westen (NL) en Michael Pestel (USA) in de binnentuin van het museum.

Vogels zijn door alle tijden heen belangrijk geweest voor mensen: in vele culturen zijn ze bij uitstek het element in de natuur dat voor de mens het contact met het bovennatuurlijke symboliseert. De Romeinse priesters bijv. lazzen het lot af uit de vlucht der vogels of uit vogelorganen; de sjamaan

moet een vogelgedaante aannemen om bovennatuurlijke kennis te verwerven en in de christelijke cultuur symboliseert een duif de Heilige Geest. Het kunnen vliegen is altijd geassocieerd geweest met vrijheidsdrang.

Juist door toedoen van de mens en zijn activiteiten in de recente geschiedenis zijn al vele vogelsoorten uitgestorven. Bovendien worden nog veel meer soorten met uitsterven bedreigd. Deze paradox in de relatie tussen het natuurlijke en het culturele wordt aan de orde gesteld in het project Ornithologie *Schaduwen*. (Ornithologie betekent vogelkunde). De expositie begint met een 'performance' op 18 augustus op de binnenplaats van het Natuurmuseum, waar een houten ring met een diameter van 10 meter tussen vier muren zwevend wordt opgehangen. Zowel op de binnen- als de buitenzijde van de ring zijn woorden geschilderd, waarin het woord 'vogel' voorkomt. Deze ring wordt pas tijdens de performance in positie gebracht. Michael Pestel speelt op verschillende blaasinstrumenten, terwijl Jeroen van Westen schaduwen van uitgestorven vogelsoorten tekent. In de museumwinkel zijn een cd en boekje te koop. In dit boekje wordt ook aandacht besteed aan de Friese vogelcollectie.

Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaesjesintrum (FLMD)
Grutte Tsjerkestrjitte 212
Open: mo o/m fr 9-12,30 13.30-17

28 juny o/m 27 septimber
Wetter/Water
- 25 Fryske gedichten
De simmerútstalling fan it FLMD giet oer 'wetter/water'. Op de útstalling binne 25 Fryske gedichten te sjen op dat tema, ferluchtige mei foto's fan de dichters, byldwurk en objekten. Besikers kinne in walkman krije wêrop't de teksten fan de fersen te hearren binne, foar it meastepart foardroegen troch de dichters sels. Tagelyk ferskynt by de Friese Pers in twatalige Frysk-Hollânske bondel mei deselde fersen, sadat dy ek yn oersetting lêzen wurde kinne.

Museum N.H. Bulthuis, Huizum Dorp 11
Open: do t/m za 11-17

t/m 1 juli
Intimiteit
- Sculpturen in spekteen en bijbehorende gedichten van Saskia van Baarda. Speciaal voor deze tentoonstelling zijn verschillende nieuwe beelden gemaakt, welke tevens gekocht kunnen worden. Ook het kopje "De Slaap" is te bezichtigen. Van Baarda maakte dit kopje voor de Internationale Conferentie voor Vrouwen in China in 1995.
Dichtbundel f. 12,50, foto's f. 2,50

MODDERGAT
't Fiskershúske, Fiskerspaad 4-8a
Open: ma t/m za 10-17

t/m 31 oktober
Van zolder gehaald
- Expositie van de leukste depotstukken van het museum, zoals: een glazen vliegenvanger, boetnaalden, een kistje van zeehondenvel, dijkwerkersgereedschap, scheepsmodellen, een verboden palingsteker, een verboden molleklem etc.

NIJ BEETS

Museumgemaal en galerie "Sudergemaal",
De Ripen 3

Open: vr en za 13.30-16.30

juli en augustus zo 13.30-16.30
of op afspraak

t/m 29 juni

Janneke Hengst

- Schilderijen van het Friese landschap in
acryl op masoniet.

Vouwblad

6 juli t/m 31 augustus

Abe Gertsma

- Etsen en schilderijen.

Vouwblad

**Openlucht laagveenderij museum "It
Damshús"**

Domela Nieuwenhuisweg 49

Open: di t/m za 13.30-16.30, groepen op
afspraak

t/m 28 september

Janssen en Janssen in de turf

- Expositie over de ontginningsgeschiedenis
na de veroving. Teksten, foto's, brieven,
kaarten etc.

OUDEMIRDUM

Informatiecentrum Mar en Klif, De Brink 4

Open: ma t/m za 10-17

t/m 1 november

*Interneringsdepot Gaasterland, Belgische vluch-
telingen 1914-1918*

- Tijdens W.O.-I kwamen honderdduizen-
den Belgische vluchtelingen naar ons land
om te ontkomen aan het Duitse oorlogsge-
weld. Gaasterland bood onderdak aan duizenden burgers en militairen. Zij vonden onderdak in Oudemirdum, Rijs, Balk, Bakhuizen en Sondel. De vondst van een dagboek uit die periode van de Belg Pierre Demal gaf o.a. aanleiding tot deze tentoonstelling. Gedurende de laatste maanden van 1914 beschrijft Demal zijn angsten, zijn oorlogsherinneringen, de verveling (de vluchtelingen mochten niet werken) en de wereld om zich heen.

SNEEK

Fries Scheepvaart Museum, Kleinzand 14

Open: ma t/m za 10-17, zo 12-17

t/m 15 september

De geschiedenis van de Sneker Doopsgezinden

- Tentoonstelling ter gelegenheid van het
500ste geboortjaar van Menno Simons.

SURHUISTERVEEN

Munt en Penningkabinet Spaar en

Voorschotbank, Jan Binneslaan 9a

Open: di t/m vr 14-17

t/m 31 augustus

Het Volle Pond

- Het wegen van munten in de 17e en 18e
eeuw.

Vouwblad

VLIELAND

Museum Tromp's Huys, Dorpsstraat 99

Open: ma t/m vr 10-12 en 14-17, za 14-17

t/m 28 september

Bij Betzy op Vlie.

- Met olieverfschilderijen en potloodteke-
ningen van Betzy Akensloot-Berg.
Cat.

t/m 2 november

Vlieland aangekaart

- Aan de hand van land- en zeekaarten
wordt een beeld gegeven van de geschiede-
nis van Vlieland. Het eiland is door de eeu-
wen heen van vorm veranderd.

Verschuivingen in de vorm en ligging van
het eiland en de veranderingen in de mid-
delen van bestaan die als gevolg daarvan
optraden. De eilanders bedreven landbouw,
veeteelt en visserij. Ze gingen ter walvisvaart
en loodsten vele koopvaarders de gevaarlijk-
ke Waddenzee door. In het begin van deze
eeuw richtten ze zich op de eerste toeris-
ten. Voor de kinderen is er een speurtocht
door het Vlieland verleden.

**De Noordwester, Centrum voor informatie
en educatie, Dorpsstraat 150**

Open: ma t/m vr 10-12 en 14-17, za 13-16

t/m november

Vlieland

- Expositie van aquarellen, pastels en pente-
keningen van Trudi Oosthoek- Gijzenmijter.

t/m 31 december

Van West-Vlieland tot Vliehors

- Deze tentoonstelling laat de ontwikkeling
zien van de Vliehors, waar ooit het dorp
West-Vlieland gelegen was.

WARTENA

It Earmhús, Hellingpaad 3-9

Open: di t/m za 14-17

25 juni t/m 14 september

Porcelain van nu

- Mevrouw Jaarsma uit Vegelingsoord toont
haar collectie porcelain.

Vouwblad

WOMMELS

Museum "Striid tsjin it wetter", Ald Hiem 2

Open: 1 mei t/m 1 nov di t/m zo 14-17,
groepen op afspraak

t/m 1 november

*Alles lâns en yn de trekfeart fan Boalsert nei
Ljouwert.*

ZWAAGWESTEINDE

Oudheidkamer Dantumadeel, S.

Baukesstraat

Open: wo en za 13-17

t/m 24 augustus

Het Koninklijk Huis

- Expositie omtrent de koninklijke familie
in zowel het verleden als heden. Ook is er
aandacht voor regionale aspecten. Zo is er
een historische affiche van het koningin-
feest uit Akkerwoude (1939) te bewonde-
ren.

De tentoonstelling laat ook duidelijk het
commerciële aspect van het Oranje-verza-
melen zien. Mevrouw Janny Woudwijk uit
Damwoude, een bekende verzamelaarster
van Oranje-attributen, verleende haar
medewerking aan deze expositie.

In verband met vertraging verschijnt *De Vrije Fries* in september 1996

Bij de achterpagina:

De Koepoort te Sloten op een tekening van J. Bulthuis uit 1790. Sloten, de enige stad in het voormalige kwartier Zevenwouden, was een van de belangrijkste vestingen in Friesland. Als zodanig werd het in 1581/82 op last van de Staten van Friesland opnieuw versterkt en voorzien van wallen en poorten, nadat de vesting in 1523 goeddeels ontmanteld was. De Koepoort verleende toegang tot de stad vanuit de richting van Tjerkgaast (Doniawerstal). Hij lag in de oostelijke courtine. In zijn hier afgebeelde staat dateerde de Koepoort uit 1747. Bij de ontmanteling van de vestingwerken in 1857 vielen zowel de Koepoort als de Wyckelerpoort ten prooi aan de slopershamer. De beide waterpoorten bleven gespaard en sieren tot op de dag van vandaag het stadsbeeld.

